

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας

Τομέας Μεσαιωνικής & Νέας Ελληνικής Φιλολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Μεσαιωνικής & Νέας Ελληνικής
Φιλολογίας, Ειδίκευση Νέας Ελληνικής Φιλολογίας

**Όψεις της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής: το παράδειγμα του
Αιμίλιου Χουρμούζιου κατά την περίοδο 1927-1945**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Χριστίνα Λόνδου (Α.Μ. 27)

Επόπτρια: Αθηνά Βογιατζόγλου, Καθηγήτρια Νέας Ελληνικής Φιλολογίας

Ιωάννινα, 2024

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας

Τομέας Μεσαιωνικής & Νέας Ελληνικής Φιλολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Μεσαιωνικής & Νέας Ελληνικής
Φιλολογίας, Ειδίκευση Νέας Ελληνικής Φιλολογίας

**Όψεις της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής: το παράδειγμα του
Αιμίλιου Χουρμούζιου κατά την περίοδο 1927-1945**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Χριστίνα Λόνδου (Α.Μ. 27)

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Αθηνά Βογιατζόγλου, Καθηγήτρια Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Π. Ι.

Αγγελική Γιώτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συγκριτικής και Νεοελληνικής
Φιλολογίας Π.Κ.

Κωνσταντίνος Καραβίδας, Μέλος Ε.ΔΙ.Π. Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, Π. Ι.

Ευχαριστίες

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία έρχεται να προστεθεί ως επιστέγασμα στη φοίτησή μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και να σηματοδοτήσει την περάτωση ενός εξαιρετικά ενδιαφέροντος και δημιουργικού κύκλου σπουδών.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη και τις θερμές μου ευχαριστίες προς την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κα Αγγέλα Γιώτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συγκριτικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την ενθάρρυνση και την εμπιστοσύνη που υπέδειξε προς το πρόσωπό μου από την αρχή αυτού του κύκλου σπουδών, αλλά και για την αμέριστη στήριξη, την υπομονή και την πολύτιμη καθοδήγηση κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Από τη στιγμή που απευθύνθηκα σε εκείνη για την ανάληψη της επίβλεψης της διπλωματικής μου εργασίας, όσο ακόμα βρισκόταν στο έδαφος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και την πρότασή της να ασχοληθώ με τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, έως το τέλος αυτής της διαδρομής, και παρά την απόσταση που μας χώριζε, δεν έπαψε να με στηρίζει και να με συμβουλεύει. Η ανατροφοδότηση κι οι καίριες παρατηρήσεις της υπήρξαν καθοριστικές τόσο για τη διαμόρφωση της επιστημονικής μου σκέψης, όσο και για την ολοκλήρωση της ερευνητικής μου προσπάθειας. Τυχόν λάθη ή παραλείψεις βαραίνουν, φυσικά, αποκλειστικά, εμένα.

Οφείλω, επίσης, να εκφράσω την εκτίμηση και τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μου και προς τους υπόλοιπους διδάσκοντες του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, την κα Αθηνά Βογιατζόγλου, Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τον κο Κώστα Καραβίδα, Μέλος Ε.ΔΙ.Π. Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και τον κο Δημήτρη Καργιώτη, Καθηγητή Συγκριτικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, καθώς συνέβαλαν, με τη διδασκαλία τους, αποφασιστικά, στη διεύρυνση των γνώσεων μου και στην καλλιέργεια της επιστημονικής μου σκέψης.

Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω την οικογένειά μου κι όλους τους κοντινούς μου ανθρώπους, που στάθηκαν το αναντικατάστατο στήριγμά μου. Η κατανόηση κι η συμπαράστασή τους με βοήθησαν να ισορροπήσω ανάμεσα στις απαιτήσεις συγγραφής της διπλωματικής εργασίας και στις επαγγελματικές υποχρεώσεις. Ξεχωριστή μνεία οφείλω στη φίλη μου, Αλεξάνδρα, απόφοιτη, πλέον, του Προγράμματος

Μεταπτυχιακών Σπουδών Γλωσσολογική Θεωρία και Έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που αν και είχε εξίσου επιβαρυνμένο πρόγραμμα, έβρισκε, πάντοτε, χρόνο για να συμμεριστεί τους προβληματισμούς, τις αγωνίες και τις προσδοκίες μου, κατορθώνοντας, κάθε φορά, να με ενθαρρύνει.

Περιεχόμενα

	Σελίδες
Ευχαριστίες.....	2
Περιεχόμενα.....	4
Εισαγωγή.....	5
1. Η προλεταριακή λογοτεχνία.....	17
1.1. Οι θεωρητικοί προβληματισμοί περί προλεταριακής λογοτεχνίας.....	17
1.2. Οι περιπτώσεις των Panait Istrati και Jack London.....	25
1.3. Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία υπό τροτσικιστικό πρίσμα.....	32
2. Η λογοτεχνική κριτική στο φως του διαλεκτικού υλισμού.....	40
2.1. Η θεωρία της αντανάκλασης στη λογοτεχνία.....	40
2.2. Η επίθεση στο αστικό μυθιστόρημα.....	50
2.3. Η άμβλυνση των ορίων της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής.....	61
Επίλογος.....	72
Βιβλιογραφία.....	79

Εισαγωγή

Γεννημένος στη Λεμεσό της Κύπρου το 1904, από τους κύκλους μιας οικογένειας με πλούσια πνευματική κληρονομιά¹, ο Αιμίλιος Χουρμούζιος εγκαινίασε, νωρίς, την παρουσία του στον πνευματικό χώρο. Η συμμετοχή του στην κυπριακή εβδομαδιαία εφημερίδα *Σάλπιγξ*, που είχε ιδρυθεί από ανθρώπους του στενού οικογενειακού του περιβάλλοντος, στάθηκε το αφετηριακό σημείο της μακρόχρονης πορείας του στον Τύπο. Με δική του πρωτοβουλία, δημιουργήθηκε φιλολογική στήλη στη *Σάλπιγγα*, στην οποία δημοσίευε άλλοτε με ποικίλα ψευδώνυμα, ως Πέτρος Κακομάλλης, Φώτος Θέλμας, Φώτος Παρήλιος, Τίμος Άναρχος ή Θέμος Άλκης, κι άλλοτε με το χαϊδευτικό του όνομα, Μίλιος Χουρμούζιος. Πρωτόλεια λογοτεχνικά έργα και μεταφράσεις ποιητικών, πεζών κι άλλων κειμένων από τη διεθνή γραμματεία υπήρξαν οι καρποί της πρώιμης προσπάθειας του για δημόσια δημιουργική έκφραση².

Η προσπάθεια αυτή γονιμοποιήθηκε, περισσότερο, στο εύφορο έδαφος του βραχύβιου κυπριακού λογοτεχνικού περιοδικού *Αβγή* (Απρίλιος 1924-Μάρτιος 1925), όπου φανερώθηκαν τα σοσιαλιστικά του ιδεώδη. Πίσω από την έκδοση του συγκεκριμένου περιοδικού, βρισκόταν όχι μόνο εκείνος, αλλά μια ολόκληρη ομάδα διανοούμενων, οι οποίοι θεωρήθηκαν οι πρώτοι ενσυνείδητοι πνευματικοί ηγέτες του νεοσύστατου κομμουνιστικού κινήματος στην Κύπρο. Πρόκειται για τον λεγόμενο *Σύλλογο των Δώδεκα*, που δεν έφτασε, βέβαια, ποτέ τον στόχο των δώδεκα μελών³. Τα μέλη του *Συλλόγου* είχαν μυηθεί στον σοσιαλισμό από τον Νίκο Νικολαΐδη, ο οποίος κατέφτασε, το 1919, στη Λεμεσό και «έφερε μαζί του τις νέες ιδέες»⁴. Οι καταβολές τους από το κήρυγμα του Ψυχάρη, σε συνδυασμό με τις υφέρπουσες απηχήσεις του σοσιαλισμού, κατέστησαν το περιοδικό μέσο έκφρασης του σοσιαλιστικού

¹ Η πρώτη προσπάθεια βιογράφησης του Χουρμούζιου πρέπει να αποδοθεί στον Κώστα Τσιρόπουλο, βλ. Κώστας Τσιρόπουλος, «Αιμ. Χουρμούζιος. Προσχέδιο βιογραφίας», *Οι προλαλήσαντες. Μελετήματα για φουσιγνωμίες του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις των Φύλων, 1979, σσ. 98-110. Βιογραφικές πληροφορίες παρέχονται συστηματοποιημένες και στη χρονογραφία, που συντίθεται από την Πίτσα Γαλάζη, στο πρώτο μέρος ενός εγκωμιαστικού βιβλίου, αφιερωμένο σε εκείνον, βλ. Πίτσα Γαλάζη, «Χρονογραφία», *Οδός Αιμίλιου Χουρμούζιου*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αρμός, 2005, σσ. 15-19.

² Αθησαύριστα κείμενα και μεταφράσεις των πρώτων συγγραφικών χρόνων του Χουρμούζιου καταγράφονται από τον Λευτέρη Παπαλεοντίου, βλ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Άγνωστα νεανικά κείμενα του Αιμ. Χουρμούζιου», *Μικροφιλολογικά Τετράδια*, τχ. 15, Άνοιξη 2014, σσ. 3-7.

³ Μέλη του *Συλλόγου των Δώδεκα* ήταν οι εξής: Αιμίλιος Χουρμούζιος, Χριστόδουλος Χριστοδουλίδης, Τάκης Φραγκοδής, Λεωνίδας Στρίγκος, Ανδρέας Χατζηδημητρίου, Βασίλης Τατάκης, Κώστας Πυλαβάκης κι ο ιδρυτής, Αντώνης Ιντιάνος, βλ. Κώστας Πυλαβάκης, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λευκωσία, Εκδόσεις Ονήσιλος, 1997, σσ. 221-222.

⁴ *Ο.π.*, σ. 229.

δημοτικισμού⁵. Εκεί, ο Χουρμούζιος πειραματίστηκε λογοτεχνικά στη συγγραφή διηγημάτων και τη δημιουργία περιθωριακών χαρακτήρων και μεταφραστικά, με λογοτεχνικά έργα κοινωνιστικού κι ανθρωπιστικού προσανατολισμού⁶, κατορθώνοντας, με αυτόν τον τρόπο, να εμβαθύνει σε έναν τύπο λογοτεχνίας που επρόκειτο να τον απασχολήσει κριτικά.

Η μετεγκατάσταση του Χουρμούζιου στην Αθήνα, το 1925, σχεδόν, συνέπεσε χρονικά με την εντατικοποίηση των σοσιαλιστικών του δράσεων. Νέες ενασχολήσεις, όπως οι σπουδές του στη νομική⁷ κι η ειδησεογραφική του δραστηριότητα στην *Εστία*⁸, δεν ανέκοψαν το όλο κι αυξανόμενο ενδιαφέρον του γύρω από τον σοσιαλισμό. Η προσχώρηση στον αριστερό χώρο σημειοδοτήθηκε, μόλις δύο χρόνια αργότερα, με την υιοθέτηση του ψευδωνύμου Αντρέας Ζεβγάς⁹. Η ιδιαίτερη γραφή, με «βγ», θύμιζε την κυπριακή *Αβγή* κι αποκάλυπτε τις οφειλές του στον δημοτικισμό. Ο όρος «ζευγάς» σήμαινε τον ζευγολάτη, τον αγρότη, και παρέπεμπε στην εργατική τάξη, που ο κομμουνισμός επιδίωκε να εκπροσωπήσει. Η επιλογή του συγκεκριμένου ψευδωνύμου, επομένως, μπορεί να λογιστεί ως έκφραση της επιθυμίας του να αποδεσμευτεί από την κοινωνική ταυτότητα, που τον συνόδευε εξαιτίας του αναγνωρίσιμου αστικού οικογενειακού του ονόματος, και να ταυτιστεί ενεργά με το προλεταριάτο και τον κοινωνικό του αγώνα.

Ως Αντρέας Ζεβγάς, ο Χουρμούζιος καθιερώθηκε στον αριστερό μεσοπολεμικό Τύπο. Εκτός από τις σποραδικές κι έκτακτες συνεργασίες σε διάφορα αριστερά έντυπα, όπως ο *Ριζοσπάστης*, ο *Σπάρτακος*, τα *Πολιτικά Φύλλα* και η *Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη*, προέβη, επίσης, στην κυκλοφορία δύο μηνιαίων λογοτεχνικών περιοδικών, που διαπνέονταν από τις αρχές του μαρξισμού. Στη *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* (Φεβρουάριος 1927-Ιούνιος 1927), ο ίδιος ως εκδότης-διευθυντής, μαζί με τους συνεργάτες του, αποπειράθηκε να προωθήσει τις υπό διαμόρφωση, ακόμα,

⁵ Λ. Παπαλεοντίου, «Το λογοτεχνικό περιοδικό *Αβγή* (Λεμεσός 1924-1925): Λογοτεχνικές, γλωσσικές, ιδεολογικές αναζητήσεις στην Κύπρο του μεσοπολέμου», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο περιοδικός τύπος στον μεσοπόλεμο (26 και 27 Μαρτίου 1999): Επιστημονικό Συμπόσιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίδρυμα Μωραΐτη, 2001, σ. 182.

⁶ Η συμβολή του Χουρμούζιου στην κυπριακή *Αβγή* σχολιάζεται, χωρίς, βέβαια, να συνδέεται με τη μετέπειτα πορεία του, από τον Κύπρο Χρυσάνθη, βλ. Κύπρος Χρυσάνθη, «Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος στην Κυπριακή του εποχή», *Κριτικά φύλλα*, τ. γ', τχ. 16, Ιούλιος – Αύγουστος 1974, σσ. 288-290.

⁷ Κ. Τσιρόπουλος, *ό.π.*, σ. 102.

⁸ Σχετικά με την παρουσία του Χουρμούζιου στον δημοσιογραφικό χώρο, βλ. Γιώργος Ν. Αναστασόπουλος, «Αιμ. Χουρμούζιος», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 20, Οκτώβριος 1983, σσ. 15-18. Πολύτιμη ως μαρτυρία είναι κι η κατάθεση του Άγγελου Σ. Βλάχου, βλ. Άγγελος Σ. Βλάχος, «Χαλκέντερος», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης, ό.π.*, σσ. 30-32.

⁹ Κ. Τσιρόπουλος, *ό.π.*

κομμουνιστικές ιδέες για την τέχνη ως αποτύπωση του κοινωνικού γίνεσθαι κι όπλο στην υπόθεση της κοινωνικής αναμόρφωσης¹⁰. Η συμβολή του περιορίστηκε, και πάλι, στη συγγραφή και τη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων. Στη *Νέα Επιθεώρηση* (Ιανουάριος 1928-Μάρτιος 1929, Ιούνιος 1933-Ιούλιος 1934), που φιλοδοξούσε να εμφανιστεί ως συνέχεια του προηγούμενου του περιοδικού αλλά, γρήγορα, αποκόπηκε από τις κομματικές δεσμεύσεις, έως ότου έφτασε στον τροτσκισμό¹¹, ανέπτυξε τον κριτικό του λόγο, με ιδεατό στόχο τη λεγόμενη «προλεταριακή λογοτεχνία».

Ο όρος «προλεταριακή λογοτεχνία» και, γενικότερα, «προλεταριακή τέχνη» βρέθηκε να πρωταγωνιστεί στο ρωσικό έδαφος για τουλάχιστον μια δεκαετία. Ήδη από το 1911, με πρωτεργάτη τον Alexander Bogdanov, είχε εκφραστεί η πίστη στη δυνατότητα πραγμάτωσης μιας προλεταριακής κουλτούρας, αυστηρά υποταγμένης στα ιδανικά και τις εμπειρίες του προλεταριάτου. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση κι έως και το 1923, το αίτημα αυτό εντάθηκε κι οι υποστηρικτές του συσπειρώθηκαν γύρω από την ένωση Proletkult¹². Δίπλα στον Bogdanov, προστέθηκαν πολλά μέλη της εργατικής τάξης, αλλά και πρόσωπα που ανέπτυξαν έντονη ρητορική υπέρ της προλεταριακής κουλτούρας, όπως ο Anatoly Lunacharsky κι ο Nikolai Bukharin, επιτιθέμενοι προς όσους διατύπωναν τις ενστάσεις τους απέναντι στο εγχείρημα συγκρότησης του προλεταριακού πολιτισμού¹³.

Το ενδιαφέρον του Χουρμούζιου για την προλεταριακή τέχνη κατέστη δηλωτικό της πρόθεσής του να συγκροτήσει τη δική του θεωρητική σκευή, που θα του επέτρεπε να τοποθετηθεί με διακριτό τρόπο απέναντι στη λογοτεχνία. Ως προς τα πρόσωπα από τα οποία αποζητούσε να διαφοροποιηθεί, αυτά δεν ήταν άλλα από τους εκπροσώπους της αστικής διανόησης. Ο ελληνικός μεσοπόλεμος, άλλωστε, υπήρξε μια ιστορική εποχή όχι μόνο κοινωνικών μετασχηματισμών μα και ιδεολογικοπολιτικών διενέξεων,

¹⁰ Για το ιδεολογικό κι αισθητικό πλαίσιο της *Λογοτεχνικής Επιθεώρησης*, βλ. Χρ. Ντουνιά, «Συμμαχίες και αντιθέσεις: 1925-1927», *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτης, 1996, σσ. 96-102.

¹¹ Η *Νέα Επιθεώρηση* κατατάσσεται από τη Χρ. Ντουνιά στα «εκτός κόμματος αριστερά περιοδικά» για τη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας της κι ως τέτοιο προσεγγίζεται, βλ. Χρ. Ντουνιά, «Η γραμμή του σοσιαλφασισμού», *ό.π.*, 1996, σ. 198. Η πρόταξη της εικόνας του Leon Trotsky σε ορισμένα από τα εξώφυλλα του περιοδικού κι οι μεταφράσεις αποσπασμάτων από το έργο του στο εσωτερικό του, είναι, μάλλον, μερικά μόνο από τα στοιχεία που την οδηγούν στο πόρισμα «το περιοδικό αυτό εκφράζει, κυρίως, την τροτσκιστική ομάδα», βλ. Χρ. Ντουνιά, «*Νέα Επιθεώρηση* (1928-1929)», *ό.π.*, 1996, σ. 142.

¹² Lynn Mally, «Proletarian culture and the Russian revolution: the origins of the Proletkult movement», *Culture of the future. The Proletkult movement in revolutionary Russia*, ΗΠΑ, University of California Press, 1990, σσ. 21-31.

¹³ Τα κείμενα που συνθέτουν τη ρωσική συζήτηση περί προλεταριακής κουλτούρας, μεταφράζονται και δημοσιεύονται σαν σύνολο από τον Αντώνη Βογιάζο. Βλ. Αντώνης Βογιάζος, «Προλέτκουλτ και προλεταριακή κουλτούρα», *Σοσιαλισμός και κουλτούρα 1917-1932*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1979, σσ. 15-53.

οι οποίες εξακτινώθηκαν στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο. Εντός αυτού του πεδίου, οι συγκρούσεις ανάμεσα στους δύο ασύμβατους πόλους, στην αριστερή κι αστική διανόηση, αναδείχθηκαν δριμύτατες¹⁴. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η τέχνη σαν κοινωνικό φαινόμενο, σύμφωνα με τη διαδομένη αντίληψη της Αριστεράς¹⁵, όφειλε να δράσει επικουρικά. Η προλεταριακή τέχνη μετατράπηκε, έτσι, σε κυρίαρχη κανονιστική αρχή¹⁶, που χρησιμοποιήθηκε από τους εκπροσώπους της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής μέχρι και περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1930.

Προνομιακό πεδίο εκδίπλωσης των κριτικών θέσεων του Χουρμούζιου, ύστερα από τη χρονική αυτή περίοδο και τη διακοπή κυκλοφορίας των δύο περιοδικών, στάθηκαν έντυπα, που στερούνταν μαρξιστικού προσανατολισμού. Η πρόσκληση στην *Καθημερινή* από τον Γεώργιο Βλάχο και, ακολούθως, η πρωτοβουλία ίδρυσης της εβδομαδιαίας Φιλολογικής Σελίδας¹⁷, τον Δεκέμβριο του 1934, φάνηκε να σημαίνει την έναρξη μιας νέας εποχής για εκείνον. Η ψευδώνυμη υπογραφή Αντρέας Ζεβγάς αντικαταστάθηκε από τη συντομευμένη εκδοχή του ονοματεπωνύμου του, Αιμ. Χ., που προτιμήθηκε για να συνοδεύσει τα πολυάριθμα κριτικά του σημειώματα. Η

¹⁴ Τάκης Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. β', μέρος 2ο, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2003, σ. 315.

¹⁵ Η δημοτικότητα αυτής της αντίληψης τεκμαίρεται κι εκδοτικά από την πλούσια κυκλοφορία μελετών Ελλήνων μαρξιστών, που μετέδιδαν εκλαϊκευτικά τη μαρξιστική θεωρία περί βάσης κι εποικοδομημάτων και τον τρόπο με τον οποίο αυτή αναπαράγεται στη δυαδική σχέση τέχνης και κοινωνίας. Σημειώνονται, εδώ, ενδεικτικά δύο μόνο τίτλοι, βλ. Λάμπης Βολανάκης, *Η τέχνη σαν κοινωνικό φαινόμενο*, Αθήνα, 1928 και Γεώργιος Θεμ. Μαλτέζος, *Η τέχνη στο πλαίσιο του ιστορικού υλισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Παρνασσός, 1929. Η διάθεση του Χουρμούζιου απέναντι σε αυτές τις εκλαϊκευτικές και, συχνά, απλουστευτικές προσεγγίσεις δεν ήταν πάντα θετική, αφού δε δίσταζε να επικρίνει το έλλειμμα μαρξιστικής παιδείας ορισμένων «συντρόφων» του, βλ. Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Λάμπη Βολανάκη, *Η τέχνη σαν κοινωνικό φαινόμενο*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 5, Μάιος 1928, σ. 155.

¹⁶ Η προλεταριακή τέχνη περιγράφεται, με πιο ευνοϊκούς όρους, ως «ρυθμιστική πρόταση» από τον Αλέξανδρο Αργυρίου. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ρυθμιστικές προτάσεις για τη λογοτεχνία Α'», *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 58, Απρίλιος - Αύγουστος 1989, σσ. 3-6 και Α. Αργυρίου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ρυθμιστικές προτάσεις για τη λογοτεχνία Β'», *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 59, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος, σσ. 12-16. Το κείμενο αυτό του Α. Αργυρίου αναδημοσιεύεται, επίσης, σαν σύνολο κι ελαφρώς παραλλαγμένο στο Α. Αργυρίου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ρυθμιστικές προτάσεις για τη λογοτεχνία», *Κείμενα περί κειμένων*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1995, σσ. 49-75.

¹⁷ Πρέπει, εδώ, να διευκρινιστεί ότι στην *Καθημερινή* δημοσιεύονταν, και νωρίτερα, ποιήματα, διηγήματα και μυθιστορήματα σε συνέχειες, όπως συνηθίζονταν στον ημερήσιο Τύπο, με απώτερο στόχο την αύξηση της εκδοτικής κυκλοφορίας. Η καθιέρωση της Φιλολογικής Σελίδας, όμως, δημιούργησε πιο εύφορο έδαφος για θέματα λογοτεχνίας και κριτικής. Οι συμμετοχές κι οι επιλογές που συνθέτουν τη Φιλολογική Σελίδα, καθώς κι οι τάσεις που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της, παραμένουν, ακόμα, στο σύνολό τους, αδιερεύνητες. Τα μυθιστορηματικά κι αφηγηματικά είδη της *Καθημερινής*, κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, συνεξετάζονται μαζί με ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα άλλων αθηναϊκών εφημερίδων από την Ευαγγελία Γανίδου, βλ. Ευαγγελία Γανίδου, «Μυθιστορηματικά και αφηγηματικά είδη στον ημερήσιο μεσοπολεμικό Τύπο», *Τύπος και λογοτεχνία στον ελληνικό μεσοπόλεμο: το μυθιστόρημα και η αφηγηματική πεζογραφία στην Καθημερινή (1922-1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2024, σσ. 86-312. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Καθημερινή εξελίχθηκε σε φιλόξενο χώρο για την κριτική σύγχρονων εκδόσεων λογοτεχνίας και θεατρικών παραστάσεων, ακόμα και κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας. Ο ρόλος του αρχισυντάκτη, που του αποδόθηκε, αργότερα, διευκόλυνε τη γνωριμία κι ενίοτε την ανάπτυξη δεσμών φιλίας με διανοούμενους από ένα ευρύτερο ιδεολογικό φάσμα. Η μακρόπνοη πνευματική φιλία του με τον Νίκο Καζαντζάκη οφείλει να θεωρηθεί ως χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα¹⁸.

Στα χρόνια της Κατοχής, ο Χουρμούζιος παραιτήθηκε από την εφημερίδα, στην οποία επέστρεψε, ωστόσο, το 1945 και έμεινε σταθερά παρών έως και το 1967, οπότε και αποχώρησε, γενικότερα, από τον Τύπο¹⁹. Η κατοχική προσωρινή παύση από την *Καθημερινή*, σε συνδυασμό με τον τρόπο δράσης του στην Καλλιτεχνική Επιτροπή του Εθνικού Θεάτρου²⁰, υπήρξαν έμμεσες πράξεις αντίστασης απέναντι στη γερμανική λογοκρισία. Η συμμετοχή στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και στην Επιτροπή Αντιστασιακού Τύπου, παρά την επιφυλακτικότητά του μπροστά στις προτροπές των πάλαι ποτέ συντρόφων του²¹, συνιστούσε την κορωνίδα των προσπαθειών του να αντισταθεί στο ανελεύθερο καθεστώς. Η επιλογή αυτή τον έφερε αντιμέτωπο με τον κίνδυνο της σύλληψης²². Την ίδια στιγμή, εξακολουθούσε να συμμετέχει και στο μη παράνομο Τύπο, αφού ανέλαβε, το 1943, και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, τη βιβλιοκριτική στα *Πειραϊκά Γράμματα* και, εκτάκτως, εμφανίστηκε, τότε, και στη *Νέα*

¹⁸ Η φιλία αυτή αποτυπώνεται στις μεταξύ τους επιστολές, βλ. Πάτροκλος Σταύρου, «Νίκος Καζαντζάκης και Αιμίλιος Χουρμούζιος – Μια γνήσια πνευματική φιλία. Εκατόν πενήντα περίπου ανέκδοτες επιστολές Καζαντζάκη προς Χουρμούζιο», *Η Λέξη*, τχ. 85-86, Ιούνιος – Αύγουστος 1989, σσ. 530-533.

¹⁹ Κ. Τσιρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 104-105. Μετά το απριλιανό πραξικόπημα του 1967, την εγκαθίδρυση της δικτατορίας και την παύση κυκλοφορίας της *Καθημερινής* λόγω των πολιτικών συνθηκών, ο Χουρμούζιος απομονώθηκε κι ασχολήθηκε, αποκλειστικά, με τη μετάφραση. Δύο μόνο πρωτότυπα κείμενα δημοσιεύτηκαν, έπειτα, στην *Ευθύνη*, το ένα εξ αυτών, μάλιστα, μετά τον θάνατό του. Τα κείμενα αυτά συνιστούν τον ιδεολογικό «απόλογο» της ζωής του. Αναδημοσιεύονται στο Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Μετατόπιση κριτηρίων», *Στράτευση κι ελευθερία*, επιμέλεια Κ. Τσιρόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 1977, σσ. 277-288 και Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Εγκώμιο της σιωπής», *ό.π.*, 1977, σσ. 289-294.

²⁰ Η Καλλιτεχνική Επιτροπή του Εθνικού Θεάτρου, στην οποία άνηκε, τότε, κι ο Χουρμούζιος, προσπάθησε να διαφυλάξει την Κρατική Σκηνή από τη γερμανική προπαγάνδα, αποφεύγοντας να εντάξει στο δραματολόγιο θεατρικά έργα, που είχαν συγγραφεί από αλληλέγγυους του γερμανικού καθεστώτος. Η Αγγέλα Καστρινάκη καταφεύγει, μάλιστα, στη σχετική μετακατοχική κατάθεση του Χουρμούζιου για να αναφερθεί σε αυτή την προσπάθεια. Βλ. σχετικά, Αγγέλα Καστρινάκη, «Η ήττα», *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία του 1940-1950*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2005, σσ. 63-64.

²¹ Σύμφωνα με μαρτυρία της συζύγου του, Μαρίκας Παπαϊωάννου, στη διάρκεια της Κατοχής, η Γαλάτεια Καζαντζάκη, ο Μάρκος Αυγέρης κι ο Ασημάκης Πανσέληνος επισκέφτηκαν την οικία του Χουρμούζιου ώστε να του προτείνουν να συμμετάσχει σε μια αντιστασιακή οργάνωση. Ο ίδιος απάντησε στην πρότασή τους με ευθύτητα: «Θέλετε μαζί σας έναν που αποκαλούσατε προδότη; Θα έλθω και θα συνεργασθώ μαζί σας. Μετά τον πόλεμο, όμως, να ξέρετε, δεν έχω καμία σχέση με εσάς». Βλ. σχετικά, Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «Μια ιδεολογική περιπέτεια. Η “περιπέτεια συνειδήσεως” του Αιμ. Χουρμούζιου», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης*, *ό.π.*, σ. 184.

²² Κ. Τσιρόπουλος, *ό.π.*, 1979, σ. 103.

Εστία, όπου από το 1946 κριτικογραφούσε, τακτικά, με σχεδόν αποκλειστικό αντικείμενο την ποίηση.

Η ευρύτητα των ενδιαφερόντων του Χουρμούζιου, καθώς κι οι πνευματικές ανησυχίες που τη συνθέτουν, αποτυπώθηκαν, εναργώς, στα πρωτότυπα κι αυτοτελώς εκδοθέντα έργα του αλλά και στα έργα τρίτων, που ο ίδιος ξεχώρισε κι επέλεξε να μεταφράσει. Όσον αφορά τη συγγραφική του παραγωγή, αυτή εκκινείται το 1933, έπειτα από την επίσκεψη του Marinetti στην Αθήνα, οπότε και κυκλοφόρησε μια σύντομη μελέτη για τον ιταλικό Φουτουρισμό, με σκοπό να στηλιτεύσει το ιδεολογικό του περιεχόμενο²³. Στο πεδίο των δοκιμίων εντάσσεται και *Η δοκιμασία του πνεύματος*, το 1950, μια σειρά μεταπολεμικών κειμένων, στα οποία εκφράστηκαν οι σκέψεις του για την ηθική και κοινωνική ανασυγκρότηση της εποχής²⁴ και, παράλληλα, φανερώθηκαν οι δυνατότητές του στον δοκιμιακό λόγο²⁵. Το 1945, εξέδωσε μια μελέτη για τον Eugene O'Neil²⁶, ενδεικτική του πάθους του γύρω από το θέατρο· πάθος που, αργότερα, εκδηλώθηκε, με τη συστηματικότερη άσκηση θεατρικής κριτικής και την ανάληψη της διεύθυνσης του Εθνικού Θεάτρου²⁷.

Το ερευνητικό πεδίο της λογοτεχνίας, ειδικότερα, εμπλουτίστηκε χάρη στον Χουρμούζιο με δύο εκτενείς μελετητικές προσεγγίσεις για το λογοτεχνικό έργο δύο σημαντικών προσώπων της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Εκτός από το εκδοτικό του εγχείρημα για το ποιητικό έργο του Ρώμου Φιλύρα, που αν και γνώρισε το εκδοτικό φως, έμεινε, ουσιαστικά, ανολοκλήρωτο²⁸, εξέδωσε, από το 1944 έως και

²³ Αντρέας Ζεβγάς, *Στο φως του μαρξισμού. Ο φουτουρισμός. Οι Φουτουριστές υπηρέτες του φασισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1933.

²⁴ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, *Η δοκιμασία του πνεύματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Αετός, 1950.

²⁵ Για τον Χουρμούζιο ως δοκιμογράφο, βλ. ενδ. Κυριάκος Πλήσης, «Μερικές όψεις του δοκιμογραφικού έργου του Χουρμούζιου», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης, ό.π.*, σσ. 150-155 και Θ[εόφιλος] Δ. Φραγκόπουλος, «Ο Χουρμούζιος όπως τον γνώρισα και ως δοκιμογράφος», *Νέα Εστία*, τχ. 1609, 15 Ιουλίου 1994, σ. 920.

²⁶ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, *Ευγένιος Ο' Νηλ, ένας εικονοκλάστης του θεάτρου*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίκαρος, 1945.

²⁷ Ποικίλες και, συνήθως, διθυραμβικές είναι οι πραγματεύσεις που αναφέρονται στην ενασχόληση του Χουρμούζιου με το θέατρο. Σημειώνεται, εδώ, ενδεικτικά μονάχα, βλ. ενδ. Νίκος Τσούρας, «Αιμίλιος Χουρμούζιος. Το πάθος της κριτικής και του θεάτρου», *Νέα Εστία, ό.π.*, σσ. 926-927. Εξαιρετικά εμβριθής είναι κι η ανάλυση της Μαρίας Σεχοπούλου, που φωτίζει και μια άλλη πλευρά, αυτή των αντιδράσεων, οι οποίες ορισμένες φορές προκαλούνταν από τις καινοτομίες που ο Χουρμούζιος εισήγαγε στη λειτουργία του Εθνικού Θεάτρου, βλ. Μαρία Σεχοπούλου, «Ο αντίκτυπος της πολιτικής ζωής στο Εθνικό Θέατρο: Η περίπτωση της Δευτέρας Σκηνής του Αιμίλιου Χουρμούζιου», στο Αλεξία Αλτουβά - Καίτη Διαμαντάκου (επιμ.), «Θέατρο και Δημοκρατία». *Πρακτικά Ε' Πανελλήνιου Θεατρολογικού Συνεδρίου αφιερωμένου στον Βάλτερ Πούχνερ, με αφορμή τη συμπλήρωση 40 χρόνων από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας (Αθήνα, 5-8 Νοεμβρίου 2014)*, τ. Β', Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2018, σσ. 515-526.

²⁸ Βλ. Ρώμος Φιλύρας, *Απαντα: έμμετρα και πεζά*, κριτική εισαγωγή Αιμίλιου Χουρμούζιου, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστης, 1939. Η έκδοση αυτή περιείχε τις εξής έξι ποιητικές συλλογές του Φιλύρα: *Ρόδα στον αφρό* (1911), *Γυρισμοί* (1919), *Οι ερχόμενες* (1920), *Κλεψύδρα* (1921), *Πιερώτος* (1922), *Θυσία*

το 1960, τρεις τόμους αφιερωμένους στο έργο του Παλαμά²⁹ ενώ, το 1946, κυκλοφόρησε και μια μονογραφία για την πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη³⁰. Οι μελέτες αυτές καταστάθηκαν σημείο αναφοράς για τα πρόσωπα και τα ζητήματα τα οποία πραγματεύονταν, καθώς το θέμα παλαμική ποίηση κι εποχή, διεξοδικά, αναλύθηκε και το έργο του Θεοτόκη τοποθετήθηκε στον ιστορικοκοινωνικό χώρο και χρόνο σύνθεσής του, δημιουργώντας μια αρκετά συγκροτημένη εικόνα για εκείνο.

Όσον αφορά τη μεταφραστική παραγωγή του Χουρμούζιου, αυτή υπήρξε εξίσου πλούσια σε όγκο και περιεχόμενο. Ο εκτενής κατάλογος των βιβλίων που μετέφρασε³¹, όπως και τα πολλαπλά ευρήματα μεταφρασμάτων —αδημοσίευτα στο προσωπικό του αρχείο³² ή και δημοσιευμένα στον Τύπο— αποκαλύπτουν την αδιάκοπη μεταφραστική του δραστηριότητα. Στις επιλογές του συγκαταλέχθηκαν έργα διάφορων λογοτεχνών και στοχαστών, από τον Henri Barbusse, τον Panait Istrati και τον Leon Trotsky έως τον Friedrich Nietzsche, τον Adam Smith και τον André Malraux. Οι πρώτες του μεταφράσεις συνέβαλαν σημαντικά στην πολιτισμική κι ιδεολογική διάχυση του μαρξισμού, παρέχοντας στην αριστερή ελληνική διανόηση πρόσβαση σε κείμενα κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού. Η σταδιακή απομάκρυνση από αυτές τις θέσεις διαφαίνεται στις ύστερες μεταφραστικές του προτιμήσεις, αφού επιλέχθηκαν κείμενα που εκφράζουν τον ατομισμό, τον φιλελευθερισμό, ακόμα και τη ματαίωση του σοσιαλιστικού αισθήματος³³. Η ιδιότητά του, πάντως, να παραμένει κριτικός, με υπομνηματισμούς, σχόλια, υποσημειώσεις, ακόμη, και μακροσκελείς εισαγωγές, συνιστά κοινό σημείο των μεταφραστικών του δοκιμών.

(1923) και το πεζό *Ο θεατρίνος της ζωής* (1916), που περιήλθαν στην κατοχή του Χουρμούζιου μετά την επίσκεψή του στο Δρομοκαΐτειο και τη γνωριμία του με τον ποιητή (βλ. σχετικά Ρώμος Φιλύρας, «Η παράδοση αυτοβιογραφία μου», *Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον και άλλα αυτοβιογραφικά*, φιλολογική επιμέλεια-πρόλογος-επιλεγόμενα Γιάννης Παπακώστας, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτης, 2007, σσ. 81-83).

²⁹ Σημειώνονται, εδώ, οι τρεις αυτές εκδόσεις: Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Πήγασος, 1944, Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνυσος, 1959 και Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. 3, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνυσος, 1960.

³⁰ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, *Κωνστ. Θεοτόκης. Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίκαρος, 1946.

³¹ Για τον κατάλογο αυτόν, βλ. Μαν[ώλης] Γιαλουράκης, «Τα μεταφραστικά ενδιαφέροντα του Αιμ. Χουρμούζιου», *Κριτικά Φύλλα*, ό.π., σσ. 286-287.

³² Π. Γαλάζη, «Ο μεταφραστής Χουρμούζιος», ό.π., σ. 152.

³³ Αξίζει, εδώ, να σημειωθεί ότι, στη διάρκεια της δικτατορίας, η μεταφραστική δραστηριότητα του Χουρμούζιου επισφραγίζεται με το τρίτομο έργο *Αντιαπομνημονεύματα* του André Malraux (βλ. Α. Μαλρώ, *Αντιαπομνημονεύματα*, τ. 1-3, μετάφραση Αιμίλιος Χουρμούζιος, Αθήνα, Εκδόσεις Μπεργαδή, 1970), στο οποίο ο Γάλλος συγγραφέας αυτοβιογραφείται εστιάζοντας, σχεδόν, αποκλειστικά, στις ιδέες και τους προβληματισμούς που διαμόρφωσαν τη ζωή του. Για τον Χουρμούζιο, ο Malraux ήταν ένας από αυτούς τους συγγραφείς, που «φρόντισαν να αποστρατευτούν και να τραβήξουν το δρόμο τους—ελεύθεροι!», βλ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Στρατεύσεις...», *Καθημερινή*, 18 Απριλίου 1963.

Η πολυετής πορεία του Χουρμούζιου στον Τύπο είχε, φυσικά, ως αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος του έργου του, το κριτικό του έργο, να βρίσκεται διάσπαρτο σε περιοδικά κι εφημερίδες. Η ενασχόληση με την κριτική γινόταν αντιληπτή από τον ίδιο, μάλλον, σαν «πράξη» κι «επάγγελμα», και όχι με τη ρομαντική έννοια του «έργου» ή της «δημιουργίας»³⁴, γι' αυτό και, παρά την αρχική του πρόθεση³⁵, δε μερίμνησε, τελικά, για τη συγκέντρωση, τη συστηματοποίηση και τη συνολική έκδοση του βιβλιοκριτικού του corpus. Μετά τον θάνατό του, το 1973, ο συγγραφέας κι εγκάρδιος φίλος του, Κώστας Τσιρόπουλος, επωμίστηκε αυτό το καθήκον. Στις «Εκδόσεις των Φίλων», εξέδωσε μια σειρά θεματικών τόμων, που περιλαμβάνουν πολιτικά και κοινωνικά δοκίμια του Χουρμούζιου, καθώς και αρκετά κριτικά του σημειώματα. Αυτά αποτελούν, όμως, μονάχα, ένα δείγμα του έργου του, επιλεκτικά, μάλιστα, αντλημένο από ορισμένες μόνο δημοσιεύσεις αποκλειστικά στην *Καθημερινή* και τη *Νέα Εστία*.

Η συμβολή του Τσιρόπουλου στη διάσωση κι επανέκδοση κειμένων του Χουρμούζιου πρέπει να θεωρηθεί, παρόλες τις ελλείψεις που βαραίνουν το εγχείρημα, αξιοσημείωτη. Η παρουσία του λογοτεχνικού αυτού κριτικού απασχόλησε, βέβαια, και άλλους, όχι εκδοτικά αλλά μελετητικά. Το αποτύπωμά του στο μεσοπολεμικό νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο ανιχνεύτηκε από τη Χριστίνα Ντουνιά στην κομβική μελέτη *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*³⁶, καθώς κι από τον Δημήτρη Κόκορη στο *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στον Μεσοπόλεμο, 1927-1936*³⁷. Αμφότεροι ενέκυψαν στη μαρξιστική λογοτεχνική κριτική της συγκεκριμένης περιόδου και, στο πλαίσιο αυτό, δε μπορούσαν να απουσιάζουν παρατηρήσεις για τα χουρμουζιακά έντυπα και τις μαρξιστικές θέσεις του

³⁴ Ελένη Βακαλό, «Εκ των υστέρων», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης, ό.π.*, σ. 19. Προεκτείνοντας την εύλογη υπόθεση της Βακαλό, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι κάτι τέτοιο τεκμαίρεται κι από το αίτημα για θέσπιση κρατικής μέριμνας υπέρ των συγγραφέων και, ευρύτερα, των ανθρώπων του πνεύματος, που εκφράζεται, πολύ συχνά, από τον Χουρμούζιο, βλ. ενδ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Οι λόγιοι και το κράτος», *Καθημερινή*, 6 Μαρτίου 1945.

³⁵ Στο εσώφυλλο της πρώτης έκδοσης του πρώτου τόμου *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, ο Χουρμούζιος μοιράστηκε τίτλους βιβλίων του, που επρόκειτο να κυκλοφορήσει σύντομα, πράγμα που ποτέ δε συνέβη. Ορισμένους μόνο από αυτούς τους τίτλους, δανείστηκε ο Τσιρόπουλος για να τιτλοφορήσει, έπειτα, τα κείμενα που συγκέντρωσε κι επέλεξε να εκδώσει.

³⁶ Βλ. ενδ. Χρ. Ντουνιά, «Προλεταριακή λογοτεχνία - Μια οριστικά μισοτελειωμένη συζήτηση», *ό.π.*, σσ. 253-256.

³⁷ Βλ. ενδ. Δημήτρης Κόκορης, «Ο αριστερός κριτικός λόγος. Μια εσφαλμένη εξίσωση και μια ατελέσφορη προσπάθεια», *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο μεσοπόλεμο 1927-1936*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1999, σσ. 60-62.

δημιουργού τους. Ο μαρξιστικός του χαρακτήρας αποδείχθηκε κι από την Ελισάβετ Μενελάου κατά τη διερεύνηση της κατάθεσής του για τον ιταλικό Φουτουρισμό³⁸.

Τα κριτικά χνάρια του Χουρμούζιου για το χρονικό διάστημα που ακολούθησε, δεν έμειναν, πλήρως, αδιερεύνητα. Οι τοποθετήσεις του σε συζητήσεις περί λογοτεχνίας εξετάστηκαν, ταυτόχρονα, πάντοτε, με εκείνες άλλων διανοούμενων, από την Αγγέλα Καστρινάκη στη μελέτη *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*³⁹. Η μεθοδολογία και το προσωπικό του ύφους, όπως αυτό αναπτύχθηκε στη βιβλιοκριτική του παραγωγή εντός της *Νέας Εστίας*, σχολιάστηκε από τη Χρύσα Θεολόγου⁴⁰ στη διατριβή της με αντικείμενο τα κριτικά σημειώματα του εν λόγω περιοδικού. Η πολυπλοκότητα των «ιδεολογικών» του «περιπλανήσεων», με σημείο εκκίνησης τον μεσοπόλεμο και τερματικό σταθμό τη μεταπολεμική εποχή, κι ο αντίκτυπος αυτών στο έργο του σκιαγραφήθηκε από την Ελισάβετ Κοτζιά⁴¹, σε ένα κεφάλαιο μιας μελέτης που προσφέρει πολυπρισματική θέαση στο ζήτημα διαπλοκής ιδεολογίας κι αισθητικής.

Η διανοητική εξέλιξη του Χουρμούζιου, σύμφωνα με τις περισσότερες προγενέστερες πραγματεύσεις, δεν περιορίστηκε σε μια αμετάβλητη ιδεολογική στάση⁴². Η σκέψη του χαρακτηρίστηκε από μεταστροφές, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τη σύνθετη σχέση του με τις πολιτικές κι ιστορικές συγκυρίες. Ο Χουρμούζιος κατέστη, αρχικά, θερμός υποστηρικτής του κομμουνιστικού κινήματος και, αρκετά σύντομα, στράφηκε σε μια διαφοροποιημένη ερμηνεία του μαρξισμού, την τροτσκιστική. Οι εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση, όμως, και, κυριότερα, ο τρόπος εφαρμογής του μαρξιστικού ιδεώδους προκάλεσαν την οργή του⁴³ και, τελικά, τον ιδεολογικό

³⁸ Ελισάβετ Μενεάλου-Trabalza, «Ο φουτουρισμός υπό το φως του μαρξισμού: η επίθεση του Αντρέα Ζεβγά κατά του φουτουρισμού (1933)», *Η υποδοχή του ιταλικού φουτουρισμού στην Ελλάδα. Κρίσεις και επιδράσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2021, σσ. 637-676.

³⁹ Βλ. ενδ. Αγγέλα Καστρινάκη, *ό.π.*

⁴⁰ Χρύσα Θεολόγου, «Μια ιστορία της κριτικής πρόσληψης», *Τα σημειώματα λογοτεχνικής κριτικής στη Νέα Εστία (1927-1987)*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2021, σσ. 159-162. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

⁴¹ Ελισάβετ Κοτζιά, «Οι ιδεολογικές περιπλανήσεις του Αιμίλιου Χουρμούζιου», *Ιδέες και Αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2006, σσ. 99-117.

⁴² Βλ. ενδ. Κ. Τσιρόπουλος, «Μια ιδεολογική περιπέτεια. Η “περιπέτεια συνειδήσεως” του Αιμ. Χουρμούζιου», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης*, *ό.π.*, σ. 183, Χρ. Ντουνιά, «Νέα Επιθεώρηση (1928-1929)», *ό.π.*, 1996, σ. 112, Ελ. Κοτζιά, *ό.π.*, σ. 99.

⁴³ Τα σημεία άσκησης κριτικής στο σοβιετικό καθεστώς είναι αρκετά και τα συνήθη επιχειρήματα αφορούν τον προσωποπαγή κι ολοκληρωτικό του χαρακτήρα. Σημειώνεται, εδώ, μια σειρά κειμένων που δημοσιεύονται στην *Καθημερινή* από τον ίδιο με τον γενικό τίτλο «Η μεγάλη περιπέτεια» και συνιστούν μια μεθοδευμένη προσπάθεια στηλίτευσης της σοβιετικής πολιτικής, βλ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η μεγάλη περιπέτεια Α'. Ο σταλινισμός εναντίον του Στάλιν», *Καθημερινή*, 29 Μαρτίου 1955, Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η μεγάλη περιπέτεια Β'. Μύθος και αντι-μύθος», *Καθημερινή*, 5 Απριλίου 1955, Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η μεγάλη περιπέτεια Γ'. Η κρίση του

αναπροσανατολισμό του προς τα φιλελεύθερα ιδανικά⁴⁴ και τον ευρωπαϊσμό⁴⁵. Ο μαρξισμός του μετετράπη, έτσι, σε φιλελευθερισμό κι η στήριξη στην Αριστερά σε έντονη επίκρισή της.

Οι απολήξεις των ιδεολογικών αυτών μεταβολών επέφεραν, και στο πεδίο του λογοτεχνικού κριτικού του λόγου, τη «μετατόπιση κριτηρίων». Εκείνος που αναζητούσε, κάποτε, την «προλεταριακή λογοτεχνία», αντιτάχθηκε απέναντι στους «ιδεολογικούς ενθουσιασμούς», αποκηρύσσοντας την υπαγωγή της λογοτεχνικής κριτικής σε ποικίλα ιδεολογικά προτάγματα ως μια επιλογή καιροσκοπική και τυχοδιωκτική⁴⁶. Η στράτευση ισοδυναμούσε με απαλλοτρίωση της ατομικής ιδεολογικής ελευθερίας⁴⁷ και, κατ' επέκταση, δε συμβάδιζε με τα αναθεωρημένα ιδεολογικά του πιστεύω. Ο λόγος του για τη λογοτεχνία αποϊδεολογικοποιήθηκε, καθώς αυτή προσλαμβάνονταν, πλέον, σαν φαινόμενο, σχεδόν, αποκλειστικά, αισθητικό. Οι αισθητικές θεωρήσεις του για την ποίηση άρχισαν, τότε, να διατυπώνονται σε μια σειρά δοκιμίων, που δημοσιεύτηκαν, αρχικά, στην *Ποιητική Τέχνη*⁴⁸ και, έπειτα, συνεχίστηκαν, μετά τον τερματισμό κυκλοφορίας της, στη *Νέα Εστία*⁴⁹. Ο κριτικός βρέθηκε να συνδιαλέγεται με τη γαλλική σκέψη των Charles Augustin Sainte-Beuve, André Gide και Paul Valéry⁵⁰. Την ίδια στιγμή, οι αισθητικές παρατηρήσεις στα λογοτεχνικά κριτικά του σημειώματα όλο και πλήθαιναν.

Ο καθορισμός διαχωριστικών γραμμών κι αυστηρών χρονικών ορίων ανάμεσα στη μαρξιστική και τη φιλελεύθερη ιδεολογική περίοδο του Χουρμούζιου είναι,

ορθολογισμού», *Καθημερινή*, 12 Απριλίου 1955, Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η μεγάλη περιπέτεια Δ'. Προσαρμογή και επανάσταση», *Καθημερινή*, 19 Απριλίου 1955.

⁴⁴ Αξίζει, εδώ, να μεταφερθούν αυτούσιες οι θέσεις του: «Η αξία της ελευθερίας είναι οικουμενική και ατεμάχιστη. Και η στάση του πνευματικού ανθρώπου απέναντι της αξίας αυτής είναι ανεξάρτητη από οποιαδήποτε πολιτική ή κομματική σκοπιμότητα», βλ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Στρατεύσεις...», *ό.π.*

⁴⁵ Βλ. ενδ. Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Οι εθνικές αξίες ζωής και ο διάλογος», *Καθημερινή*, 18 Νοεμβρίου 1962, όπου γίνεται λόγος για «ευρωπαϊσμό» και τον ρόλο που οι πνευματικοί άνθρωποι οφείλουν να διαδραματίζουν ώστε να καλλιεργηθεί εθνική συνείδηση ικανή να ανταποκριθεί στις αξιώσεις της νέας αυτής εποχής.

⁴⁶ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η κριτική της σκοπιμότητας», *Καθημερινή*, 23 Οκτωβρίου 1958.

⁴⁷ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Στρατεύσεις...», *ό.π.*

⁴⁸ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Ι. Οδοιπορία ποιήσεως», *Ποιητική Τέχνη*, τχ. 24, 1 Μαρτίου 1949, σσ. 101-110 και Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «ΙΙ. Περιπέτεια λυρισμού», *Ποιητική Τέχνη*, τχ. 25, 1 Απριλίου 1949, σσ. 165-174.

⁴⁹ Βλ. ενδ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η αναζήτηση της μορφής», *Νέα Εστία*, τχ. 530, 1 Αυγούστου 1949, σσ. 967-974 και Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η δοκιμασία των αναλογιών», *Νέα Εστία*, τχ. 531, 15 Αυγούστου 1949, σσ. 1070-1073.

⁵⁰ Τέτοιον είδους απηχήσεις εντοπίζονται από τον Γιάννη Δημητρακάκη στον εκτενή και μεθοδικά συγκροτημένο στοχασμό του Χουρμούζιου γύρω από την έννοια του «κλασικού», βλ. Γιάννης Δημητρακάκης, «Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος και το ερώτημα για το κλασικό», στο Θανάσης Αγάθος, Χριστίνα Ντουνιά, Άννα Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές: Ιστορία-Θεωρία-Κριτική, Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ – Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2016, σ. 153.

ωστόσο, δυσεπίτευκτος⁵¹. Όπως και σε περιπτώσεις άλλων στοχαστών, έτσι και στην περίπτωση του Χουρμούζιου, οι ιδεολογικές αυτές διεργασίες πραγματοποιήθηκαν βαθμιαία. Δεδομένου, λοιπόν, ότι η κριτική του σκέψη αποδεσμεύθηκε, σε βάθος χρόνου, από τα στοιχεία της ιδεολογίας του ιστορικού υλισμού και της διαλεκτικής μεθοδολογίας, στην παρούσα εργασία θα αναζητηθούν οι όψεις της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής στον λόγο του σε μια χρονική περίοδο που εκτείνεται από το 1927, οπότε και η παρουσία του στον ελληνικό αριστερό Τύπο εγκαινιάζεται, έως το 1945, δηλαδή, την εποχή που έχει, ήδη, παρέλθει περίπου μια δεκαετία από την τυπική απομάκρυνσή του από τον αριστερό χώρο. Το 1945 σηματοδοτεί, εξάλλου, το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κι όπως ο ίδιος ο Χουρμούζιος ισχυρίστηκε: «Η ενηλικίωση άρχισε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όταν οι ιδεολογικές απάτες έπαψαν να τρέφουν τις αυταπάτες»⁵².

Η δομή της εργασίας φανερώνει και τον τρόπο, με τον οποίο το ερευνητικό αυτό ζήτημα προσεγγίζεται. Στο πρώτο κεφάλαιο διερευνώνται, αρχικά, οι προβληματισμοί του Χουρμούζιου σχετικά με τον ορισμό, τον σκοπό και τα καλλιτεχνικά μέσα επίτευξης της προλεταριακής λογοτεχνίας. Οι περιπτώσεις πραγμάτευσης των συγγραφέων Panait Istrati και Jack London χρησιμοποιούνται, έπειτα, ως ενδεικτικά σημεία εφαρμογής των θεωρητικών του συλλογισμών. Η προσπάθεια να αναλυθεί το εκτενές μελέτημά του για τη μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία, που ακολουθεί, φιλοδοξεί να αναδείξει την οικειότητά του με το ρωσικό λογοτεχνικό προλεταριακό πρότυπο αλλά και την επαφή του με τις ιδέες του τροτσκισμού. Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζονται αρκετά βιβλιοκριτικά του σημειώματα, με άξονα τη μαρξιστική θεωρία της αντανάκλασης, αποζητώντας τις θεματικές και μορφικές καλλιτεχνικές προτιμήσεις, καθώς και τους περιορισμούς, που αυτή η θεωρία συνεπάγεται. Η μέθοδος, με την οποία η επίθεσή του στο αστικό μυθιστόρημα ενορχηστρώνεται, επιχειρείται, στη συνέχεια, να παρουσιαστεί διεξοδικά. Το ίδιο εγχείρημα πραγματοποιείται και για τη σκιαγράφηση της τακτικής, που ακολουθείται ώστε λογοτέχνες φαινομενικά ασύμβατοι με την Αριστερά να ενταχθούν στον λόγο του προσαρμοσμένοι στο

⁵¹ Βλ. σχετικά, Ελ. Κοτζιά, *ό.π.*, σ. 99. Αμχανία, επίσης, εκφράζεται κι από τους Α. Αργυρίου και Αλέξη Ζήρα στη χρονική οριοθέτηση του ιδεολογικού αναπροσανατολισμού του Χουρμούζιου, βλ. Α. Αργυρίου, «Αιμίλιος Χουρμούζιος. Ο κριτικός της ελληνικής λογοτεχνίας. Τα σταθερά και τα κυλόμενα κριτήρια του» στο Γιώργος Μολέσκης (επιμ.), *Κύπριοι λογοτέχνες που έζησαν στην Ελλάδα. Πρακτικά Συμπόσιου (Αγία Νάπα, 27-28 Απριλίου 1995)*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 1999, σσ. 30-33 και Αλέξης Ζήρας, «Μεταπολεμικές επιβιώσεις του Αντρέα Ζεβγά στο έργο του Αιμ. Χουρμούζιου», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 12, Φθινόπωρο 2002, σσ. 22.

⁵² Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Μετατόπιση κριτηρίων», *ό.π.*, σ. 279.

θεωρητικό μαρξιστικό του οπλοστάσιο. Στο τέλος, στον επίλογο της εργασίας, συνοψίζονται τα πορίσματα αυτής της εξέτασης.

1. Η προλεταριακή λογοτεχνία

1.1. Οι θεωρητικοί προβληματισμοί περί προλεταριακής λογοτεχνίας

Στον συγκεχυμένο κι αργοπορημένο απόηχο των σοβιετικών εξελίξεων εκφράζονται κι οι θεωρητικοί συλλογισμοί του Αιμίλιου Χουρμούζιου περί προλεταριακής τέχνης. Αψηφώντας την εναντίωση του πρώτου νεοελληνικού αριστερού λογοτεχνικού περιοδικού, των *Νέων Βωμών*, απέναντι στην πιθανότητα ύπαρξης προλεταριακής λογοτεχνίας⁵³ κι ακολουθώντας τη γραμμή που χαράσσεται στον *Ριζοσπάστη*⁵⁴ και στη *Νέα Επιθεώρηση*⁵⁵, ο νεαρός κριτικός επιχειρεί, με καταφατική διάθεση, την προσαρμογή του θέματος στα ελληνικά δεδομένα. Εκείνο που επιτυγχάνει είναι να συμβάλει όχι μόνο στην αναβίωση αυτού του ζητήματος που, επί μακρόν, είχε απασχολήσει τη Ρωσία αλλά και στην έναρξη μιας θεωρητικής συζήτησης που, επίσης, για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα θα ταλανίσει τη μεσοπολεμική αριστερή διανόηση⁵⁶.

Στην περίπτωση του Χουρμούζιου, η απόπειρα αναζήτησης του βασικού αυτού θεωρητικού προβληματισμού, που διέπει την πρώιμη μαρξιστική λογοτεχνική κριτική σκέψη, μάλλον, επιβάλλεται να ξεκινήσει από το 1928 και, ειδικότερα, από το κριτικό του σημείωμα για το μυθιστόρημα *Τουμπεκί* του συνεργάτη του στη *Νέα Επιθεώρηση*, Πέτρου Πικρού⁵⁷. Η επιλογή δεν είναι τυχαία, αφού σε αυτό, όπως συνηθίζεται στις βιβλιοκριτικές του στις οποίες, συχνά, θέτει κι επιχειρεί να απαντήσει σε θεωρητικά ζητήματα⁵⁸, τίθεται για πρώτη φορά από τον ίδιο το θέμα της προλεταριακής λογοτεχνίας και, ευρύτερα, της προλεταριακής τέχνης. Πρόκειται, ακριβώς, για ένα

⁵³ Κ[λεόβουλος] Κλώνης, «Δεν υπάρχουν αξίες σταθερές», *Νέοι Βωμοί*, τχ. 1, Ιανουάριος 1924, σσ. 11-13.

⁵⁴ Πρόκειται για δύο κείμενα του Πέτρου Πικρού, που υπερασπίζονται με ζήλο την προλεταριακή τέχνη, βλ. Πέτρος Πικρός, «Προλεταριακή τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες», *Ριζοσπάστης*, 13 Μαΐου 1927 και Π. Πικρός, «Προλεταριακή τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες II», *Ριζοσπάστης*, 14 Μαΐου 1927. Αυτά προκύπτουν ως αντίδραση στις θέσεις του Κώστα Παρορίτη, από τον οποίο, ωστόσο, χρησιμοποιείται ο όρος «σοσιαλιστική» κι όχι «προλεταριακή» τέχνη, βλ. Κώστας Παρορίτης, «Μπορεί να υπάρξει σοσιαλιστική τέχνη στην Ελλάδα;», *Ερμής*, τχ. 5, Απρίλιος 1927, σσ. 144-145.

⁵⁵ Σε μια αρνητική κριτική για το μυθιστόρημα του Παρορίτη, *Οι δύο δρόμοι*, το οποίο αντιμετωπίζεται ως ελλιπές ως προς την «προλεταριακή ψυχολογία» των ηρώων του, ο Γιάννης Κορδάτος καταθέτει, ήδη από το πρώτο τεύχος της *Νέας Επιθεώρησης*, τη δική του θέση σχετικά με την προλεταριακή τέχνη. Βλ. Γιάννης Κορδάτος, «Κώστα Παρορίτη: *Οι δύο δρόμοι*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 24-25.

⁵⁶ Χριστίνα Ντουνιά, «Το πρόβλημα της προλεταριακής τέχνης στα αριστερά περιοδικά του μεσοπολέμου», *Η Αριστερά σήμερα*, τχ. 6, Απρίλιος 1984, σσ. 52-56.

⁵⁷ Αντρέας Ζεβγάς, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σσ. 59-60.

⁵⁸ Α. Αργυρίου, «1927-1930», *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918 – 1940)*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2002, σ. 189.

ζήτημα που ποικιλοτρόπως θα τον απασχολήσει και στη συνέχεια όχι μόνο ως θεωρητική προβληματική αλλά και ως πρακτική κριτικής αντιμετώπισης των λογοτεχνικών έργων.

Με σημείο εκκίνησης την επιθυμία επίλυσης των ζητημάτων ορισμού της προλεταριακής τέχνης, ο Χουρμούζιος αποπειράται τη διερεύνηση του πυρήνα της. Σ' αυτόν, εντοπίζεται η έννοια της πάλης των τάξεων· έννοια που πρωταγωνιστεί στη μαρξική σκέψη ως μέσο κατανόησης της ιστορικής εξέλιξης υπό το πρίσμα του διαλεκτικού υλισμού⁵⁹. Η πάλη των τάξεων, μάλιστα, κατέχει κεντρικό ρόλο και στους δύο ορισμούς που διατυπώνονται από τον Χουρμούζιο για την προλεταριακή τέχνη. Πιο συγκεκριμένα, σε έναν πρώτο ορισμό, η προλεταριακή τέχνη χαρακτηρίζεται ως «η ιδεολογική έκφραση της πάλης των τάξεων με όλα τα συνεπούμενά της»⁶⁰. Σε προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της, ο Χουρμούζιος αποφαινεται ότι η προλεταριακή τέχνη ταυτίζεται με την «ιδεολογική έκφραση των πόθων του προλεταριάτου στον αγώνα των κοινωνικών τάξεων»⁶¹.

Με το σημασιολογικό φορτίο του πρώτου ορισμού, η αποτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας, με τρόπο συνυφασμένο με τις μαρξικές αντιλήψεις, φαίνεται να ανάγεται σε μείζον χαρακτηριστικό της προλεταριακής τέχνης. Υπό το φως αυτής της νοηματοδότησης, το *Τουμπεκί* του Πικρού, ορθώς υποστηρίζεται ότι «μας δίνει αδρά δείγματα ωριμασμένης προλεταριακής αντίληψης»⁶². Στη μυθιστορηματική του υπόθεση, πράγματι, η κοινωνική πραγματικότητα παρουσιάζεται από μαρξική σκοπιά. Φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, με χαρακτηριστικότερο αυτό της εγκληματικότητας, περιγράφονται από τον Πικρό ως αναπόφευκτα αποτελέσματα της καταπίεσης και της εξαθλίωσης που η εργατική τάξη υφίσταται από την αστική. Αυτή η περιγραφή, σαφώς, εναρμονίζεται με τις θέσεις των Karl Marx και Friedrich Engels σχετικά με το έγκλημα⁶³.

⁵⁹ Οι Karl Marx και Friedrich Engels ήταν σαφείς επ' αυτού εξαρχής, διατυπώνοντας: «Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων» (βλ. Φρίντριχ Ένγκελς & Καρλ Μαρξ, «Αστοί και προλετάριοι», *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1976, σ. 18). Η «πάλη των τάξεων» δεν άργησε, έτσι, να αναχθεί σε σημαίνουσα έννοια για τη θεωρία του ιστορικού υλισμού. Για την εξέλιξη της έννοιας αυτής στη μαρξική σκέψη, βλ. Marta Harnecker, «Η πάλη των τάξεων – Η έννοια της πάλης των τάξεων», *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, μετάφραση Ανδρέας Δημάκος & Χ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1976, σσ. 200-202.

⁶⁰ Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», *ό.π.*, σ. 59.

⁶¹ *Ο.π.*, σ. 59.

⁶² *Ο.π.*, σ. 60.

⁶³ Πρόκειται, φυσικά, για θέσεις που βρίσκονται διασκορπισμένες στα γραπτά των δύο θεωρητικών, αφού το έγκλημα δεν υπήρξε ένα ζήτημα το οποίο τους απασχόλησε συστηματικά. Για τη συγκέντρωση αυτών των θέσεων τους, που αποτέλεσαν και τη βάση για τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις του εγκλήματος τη δεκαετία του '70, βλ. Friedrich Engels & Karl Marx, «Marx and Engels on crime and

Ταυτίζοντας την προλεταριακή τέχνη με την έκφραση των επιθυμιών της εργατικής τάξης, καθ' υπόδειξη του δεύτερου ορισμού, η αποτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή προσλαμβάνεται υπό μαρξιστική προοπτική, αποδεικνύεται ανεπαρκής για τον χαρακτηρισμό της λογοτεχνίας ως προλεταριακής. Προς επίτευξη της έκφρασης των πόθων του προλεταριάτου μέσω της λογοτεχνίας θα απαιτούνταν, άλλωστε, όχι μόνο η αναπαράσταση του κοινωνικού γίνεσθαι, αλλά κι η έμφαση στην αισιόδοξη κι επαναστατική δυναμική του μαρξισμού. Από αυτήν την άποψη, το μυθιστόρημα του Πικρού βρίσκεται μακριά από την προλεταριακή λογοτεχνία, αφού οι χαρακτήρες του δεν αρθρώνουν προλεταριακό κι επαναστατικό λόγο, και εγγύτερα σε αυτόν τον τύπο της λογοτεχνίας, που, αργότερα, θα προσδιοριστεί ως λογοτεχνία του κοινωνικού περιθωρίου⁶⁴.

Αν και στην προσπάθεια ορισμού της προλεταριακής τέχνης, ο Χουρμούζιος αποτυγχάνει με αυτόν τον τρόπο, οδηγούμενος σε αντιφάσεις κι αυτοαναιρέσεις⁶⁵, στο ζήτημα διάκρισής της από τη σοσιαλιστική τέχνη τοποθετείται με βεβαιότητα. Δανειζόμενος αυτούσια τη διατύπωση του ομοϊδεάτη του, Franz Koritschoner⁶⁶, χωρίς, βέβαια, να μαρτυρά την πηγή του⁶⁷, ενστερνίζεται την άποψη ότι η προλεταριακή τέχνη δε συνιστά παρά ένα προπαρασκευαστικό στάδιο της σοσιαλιστικής, με τη δεύτερη να προϋποθέτει την εκ των προτέρων εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού συστήματος⁶⁸. Στις θεωρητικές σταθερές του, μάλιστα, αυτή η άποψη μοιάζει να παγιώνεται, καθώς, ακόμα κι όταν τα πρώτα του δειλά βήματα προς την αριστερή αντιπολίτευση πραγματοποιούνται, ο ίδιος διαχωρισμός επαναλαμβάνεται⁶⁹.

punishment», στο David Greenberg (επιμ.), *Crime and Capitalism: readings in marxist criminology*, ΗΠΑ, Temple University Press, 1993, σσ. 37-55.

⁶⁴ Όπως έχει παρατηρηθεί κι από τη Χρ. Ντουνιά, ο Πικρός ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τους τύπους του κοινωνικού περιθωρίου, για αντιήρωες, δηλαδή, που βρίσκονται στον αντίποδα του κοινωνικού καθωσπρεπισμού, βλ. Χρ. Ντουνιά, «Εισαγωγή» στο Πέτρος Πικρός, *Τουμπεκί*, Αθήνα, Εκδόσεις Άγγρα, 2010, σσ. 26-27.

⁶⁵ Η αντιφατικότητα των πρώιμων αυτών θέσεων του Χουρμούζιου γίνεται ορατή τόσο από τη Χρ. Ντουνιά (βλ. Χρ. Ντουνιά, «*Νέα Επιθεώρηση* (1928-1929)», *ό.π.*, 1996, σσ. 120-123), όσο κι από τον Δ. Κόκορη (βλ. Δ. Κόκορη, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σσ. 18-19).

⁶⁶ Franz Koritschoner, «Bela Uitz: The Luddite Movement», *International Press Correspondence*, τ. 4, τχ. 29, 15 Μαΐου 1924, σ. 292.

⁶⁷ Σίγουρα, το κείμενο του Koritschoner ήταν γνωστό στον Χουρμούζιο, αφού είχε μεταφραστεί στο κυπριακό περιοδικό του αρκετά νωρίτερα (βλ. Franz Koritschoner, «Bela Uitz: The Luddite Movement», *Αβγή*, τχ. 7, Οκτώβρης 1924, σσ. 159-161). Η μετάφραση αυτή είναι ανυπόγραφη, όμως, δεδομένης τόσο της επιστροφής του Χουρμούζιου στα λεγόμενα του Koritschoner, όσο και της ευρείας μεταφραστικής δραστηριότητάς του, που έχει τις απαρχές της στην *Αβγή*, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ανήκει σε εκείνον.

⁶⁸ Α. Ζεβγάς, «Πέτρος Πικρού: *Τουμπεκί...*», *ό.π.*, σ. 59.

⁶⁹ Αντρέας Ζεβγάς, «Μια μεγάλη έρευνα. Προλεταριακή λογοτεχνία;», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 11, Νοέμβριος 1928, σ. 323.

Το αφετηριακό σημείο των δειλών αυτών βημάτων, που θα κατευθύνουν τον Χουρμούζιο στην αριστερή αντιπολίτευση, ταυτίζεται με το προλόγισμα και τη μετάφραση αποσπασμάτων από την εκτενή έρευνα για την προλεταριακή λογοτεχνία που είχε διεξαχθεί στο γαλλικό περιοδικό *Monde*⁷⁰. Αναζητώντας θεωρητικά στηρίγματα για το φλέγον ζήτημα της προλεταριακής τέχνης στο αριστερό μεν έντυπο του Henri Barbusse, σε μια διφορούμενη δε έρευνα, που, με τον πλουραλιστικό της χαρακτήρα, ενσωμάτωνε κι αιρετικές για την Αριστερά απόψεις, η διάθεση του Χουρμούζιου για ανεξαρτητοποίηση από τους κομματικούς φορείς αποκαλύπτεται. Με βασικό επιχείρημα πως η δημοσίευση τέτοιων ερευνών απευθύνεται σε λίγους, οι αντιδράσεις εκ μέρους των κομματικών στελεχών δεν αργούν να εκδηλωθούν. Αναπότρεπτο αποτέλεσμα: η πλήρης ρήξη του νεαρού κριτικού με το ΚΚΕ⁷¹.

Βρισκόμενος σταθερά πια στο χώρο της αριστερής αντιπολίτευσης και κατασταλαγμένος ως προς τις πηγές του, το 1933, ο Χουρμούζιος επανέρχεται στο θέμα της προλεταριακής τέχνης⁷². Μολονότι, η περίοδος που εκτείνεται χρονικά από το 1933 έως και το 1934, θεωρείται τροτσκιστική τόσο για τον ίδιο τον κριτικό, όσο και για το έντυπό του, καθίσταται προφανές ότι ο Χουρμούζιος δεν ασπάζεται την τροτσκιστική γνώμη περί ανυπαρξίας της προλεταριακής τέχνης⁷³. Αυτό το οποίο προτιμάται είναι ο δανεισμός του ορισμού για την προλεταριακή τέχνη, που είχε δοθεί από τον Bukharin⁷⁴. Επικαλούμενος τον Bukharin, βέβαια, που από το 1928 κι έπειτα εντάσσεται στη «δεξιά αντιπολίτευση» ενάντια στο ΚΚΣΕ⁷⁵, το οποίο υπήρξε «καθοδηγητικό κόμμα» για το ΚΚΕ⁷⁶, ο Χουρμούζιος στέκεται και πάλι ως αντιπολιτευτικός κι αιρετικός.

⁷⁰ Ο.π., σσ. 322-327.

⁷¹ Χρ. Ντουινιά, ό.π., 1996, σ. 130.

⁷² Αντρέας Ζεβγάς, «Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 17, Ιούλιος 1933, σσ. 20-22.

⁷³ Λέον Τρότσκι, «Προλεταριακή κουλτούρα και προλεταριακή τέχνη», *Λογοτεχνία και επανάσταση*, Αθήνα, Εκδόσεις Παρασκήνιο, 2003, σσ. 132-133.

⁷⁴ Πρόκειται για μια από τις λιγοστές φορές που ο Χουρμούζιος αποκαλύπτει τις πηγές του. Αναφέρεται, έτσι, ρητά στο έργο *Θεωρία του ιστορικού υλισμού* του Bukharin. Πιθανόν, έχει κατά νου τη μετάφραση αυτού που είχε πραγματοποιηθεί μόλις έναν χρόνο νωρίτερα στο πλαίσιο της «Σοσιαλιστικής Βιβλιοθήκης» (βλ. Νικολάι Μπουχάριν, *Μπουχάριν: Θεωρία του ιστορικού υλισμού*, μετάφραση Φίλιππος Ορφανός [=Παντελής Πουλιόπουλος], Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά, 1927).

⁷⁵ Για την κόντρα του Bukharin με το ΚΚΣΕ, κι ιδιαίτερα με τον Stalin, βλ. Μίκλος Κουν, «Η ήττα», *Μπουχάριν. Από την ηγεσία των μπολσεβίκων στο εκτελεστικό απόσπασμα*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2007, σσ. 237-318.

⁷⁶ Παναγιώτης Νούτσος, «Εισαγωγή – ΚΚΕ: η εδραίωση του “μαρξισμού – λενινισμού”», *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. 3, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1993, σσ. 31-35.

Η ασυμβατότητα των θέσεων του περί προλεταριακής τέχνης σε σχέση τόσο με τη μαρξιστική ορθοδοξία⁷⁷, όσο και με πιο πρωτοποριακές προσεγγίσεις, όπως αυτές του Νικήτα Ράντου⁷⁸, γίνεται ολοφάνερη με τη θέσπιση των στόχων της. Ο Χουρμούζιος αντιλαμβάνεται την προλεταριακή τέχνη ως αυτή που θα διαδραματίσει εμψυχωτικό ρόλο απέναντι στο προλεταριάτο και στον ταξικό αγώνα του και, παράλληλα, κριτικό ρόλο απέναντι στην πραγματικότητα. Με την έννοια του κριτικού ρόλου να μεταφράζεται, εντός των μαρξιστικών ορίων, ως παρουσίαση της κοινωνικής πραγματικότητας με τρόπο σύμφωνο με τις μαρξικές αρχές κι αποδόμηση της εικόνας που καλλιεργείται γι' αυτήν από τους εκπροσώπους της αστικής διανόησης⁷⁹.

Ο σκοπός της προλεταριακής τέχνης παρουσιάζεται, επομένως, διττός, μα στους δύο στόχους της δε συγκαταλέγονται από τον Χουρμούζιο στοιχεία που αποτελούσαν πανάκεια για τους υπόλοιπους μαρξιστές της περιόδου. Από τον ίδιο, όπως κι από την πλειονότητα εκείνων, η προλεταριακή τέχνη προσδιορίζεται με όρους που υποδεικνύουν ότι είναι αυστηρά προορισμένη να υπηρετήσει εξωκαλλιτεχνικές επιταγές, εντούτοις αυτός, ως αποκηρυγμένος κι απομακρυσμένος από τη λενινιστική γραμμή⁸⁰, δεν κρίνει απαραίτητο οι καλλιτέχνες να συνιστούν και μέλη του κόμματος. Ξεπερνώντας, επιπλέον, την πρότερη σύγχυσή του, παραλείπει εντελώς να αναφερθεί στο μοντέλο του «θετικού ήρωα», πράγμα που σημαίνει αφενός ότι η ύπαρξη του δε λογίζεται ως αναγκαία και αφετέρου ότι διαφοροποιείται κι ως προς αυτό από το τότε σύνολο της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής.

Με την αναφορά, ωστόσο, σε ένα από τα μέσα επίτευξης της προλεταριακής τέχνης, αποδεικνύεται πως ο Χουρμούζιος διατηρεί κάτι από την κοινή παρακαταθήκη τους. Πρόκειται, φυσικά, για τη ρεαλιστική περιγραφή, που προτείνεται ως εργαλείο με το οποίο η «πιστή εμφάνιση της γύρω πραγματικότητας» δύναται να καταστεί εφικτή⁸¹. Στη σκιά των αισθητικών θεωριών του πρώτου εκπροσώπου της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής κι αισθητικής στη Ρωσία, του Georgi Plekhanov, σύμφωνα με τον οποίο η πραγματικότητα συνιστά πηγή της καλλιτεχνικής δημιουργίας κι η

⁷⁷ Χρ. Ντουνιά, «Προλεταριακή λογοτεχνία – Μια οριστικά μισοτελειωμένη συζήτηση», *ό.π.*, 1996, σσ. 247-253.

⁷⁸ *Ο.π.*, σσ. 233-247.

⁷⁹ Α. Ζεβγάς, «Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», *ό.π.*, σ. 21.

⁸⁰ Ο Lenin, ήδη από το 1905, δήλωνε: «Όλη η σοσιαλδημοκρατική φιλολογία πρέπει να γίνει κομματική». Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Κομματική οργάνωση και κομματική φιλολογία», *Για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, Αθήνα, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, 1973, σ. 30.

⁸¹ Α. Ζεβγάς, «Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», *ό.π.*, σ. 21.

αυθεντική απεικόνισή της αποτελεί σημαντικό αξιολογικό κριτήριο για την τέχνη⁸², το αίτημα του ρεαλισμού παραμένει αδιαπραγμάτευτο και στη σκέψη του Χουρμούζιου περί προλεταριακής τέχνης.

Η συμπερίληψη της σάτιρας στα τεχνικά μέσα της προλεταριακής τέχνης οφείλει, επίσης, να καταλογιστεί ως πιθανό απότοκο της απήχησης των ρωσικών προτύπων στην κριτική σκέψη του Χουρμούζιου. Ο ίδιος ως μαρξιστής κριτικός, που πιστεύει ακράδαντα στη στενή σχέση μεταξύ τέχνης και κοινωνικής πραγματικότητας, δεν ενδιαφέρεται για την προσωποπαγή σάτιρα, αλλά για την κοινωνική· αυτή, δηλαδή, που, υποκινούμενη από τη μαρξιστική ιδεολογία, θα καυτηριάσει τους αστικούς κοινωνικούς θεσμούς⁸³. Αυτό το είδος σάτιρας άνθιζε στον ρωσικό χώρο από τη στιγμή της Οκτωβριανής Επανάστασης. Τότε, εμφανίστηκαν αρκετά λογοτεχνικά έργα και περιοδικά στα οποία η σάτιρα χρησιμοποιούνταν, ακριβώς έτσι, ως όπλο επίθεσης απέναντι στον εχθρικό αστικό στόχο⁸⁴. Δεδομένου ότι ο Χουρμούζιος φαίνεται να παρακολουθεί τα πνευματικά πράγματα σε διεθνή επίπεδο, πόσο μάλλον σε ρωσικό, η υπόθεση ότι γνώριζε αυτή τη δραστηριότητα μοιάζει να ευσταθεί αρκετά.

Μέσα από όλους αυτούς τους θεωρητικούς προβληματισμούς, καθίσταται πασιφανές ότι οι καλλιτεχνικές αντιλήψεις του Χουρμούζιου κινούνται σταθερά γύρω από το αντιθετικό δίπολο «προλεταριάτο – μπουρζουαζία», που προέρχεται από τη μαρξική ταξική θεωρία. Ασπαζόμενος, προφανώς, τη μαρξική θεωρία της αντανάκλασης, κατά την οποία η κοινωνική ζωή κι η ιδεολογία συγκεκριμένων τάξεων αντανακλώνται στην τέχνη που αυτές παράγουν⁸⁵, ο Χουρμούζιος δε δύναται να αποσυνδέσει την καλλιτεχνική δημιουργία από τις δύο αυτές κεντρικές κοινωνικές τάξεις. Στην ταξινόμηση της τέχνης σε κατηγορίες, που επιχειρείται από τον ίδιο, οδηγείται, ως εκ τούτου, μοιραία στον προσδιορισμό δύο εξ αυτών των κατηγοριών ως προλεταριακή κι αστική τέχνη αντίστοιχα⁸⁶.

⁸² Γκεόργκι Πλεχάνωφ, «Η τέχνη και η κοινωνική ζωή», *Αισθητική*, μετάφραση Τάσος Βουρνάς, Αθήνα, Εκδόσεις Αναγνωστίδης, 1954, σ. 30.

⁸³ Α. Ζεβγάς, «Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», *ό.π.*, σ. 21.

⁸⁴ Leonard Freedman, «A dangerous game: Political satire in authoritarian systems», *The Offensive Art: political satire and its censorship around the world from Beerbohm to Borat*, ΗΠΑ, Greenwood Publishing Group, 2009, σ. 109.

⁸⁵ Για τη θεωρία της αντανάκλασης θα γίνει εκτενής λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

⁸⁶ Πρόκειται για μια κατηγοριοποίηση που πραγματοποιείται με αφορμή τους θεατρικούς συγγραφείς και την τέχνη τους, όμως, όπως σημειώνεται κι από τον Χουρμούζιο, είναι δυνάμει εφαρμόσιμη σε κάθε είδους καλλιτεχνική δημιουργία. Βλ. Αντρέας Ζεβγάς, «Ροπές του σύγχρονου θεάτρου», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 19, Σεπτέμβριος 1933, σσ. 79-81.

Αυτή η κατηγοριοποίηση της τέχνης, με βάση ταξικά κι ιδεολογικοπολιτικά κριτήρια, σημαίνει, συγχρόνως, την αποκήρυξη της πιθανότητας να υπάρξουν καλλιτεχνικά δημιουργήματα, τα οποία θα μπορούσαν να σταθούν ιδεολογικοπολιτικά ανεξάρτητα. Μια τέτοια κίνηση από μέρους του Χουρμούζιου δεν πρέπει, βέβαια, να προκαλεί έκπληξη. Ο ίδιος, άλλωστε, ήδη από το 1928, διατυπώνοντας τις πρώτες θέσεις του περί προλεταριακής τέχνης, είχε κατευθύνει τα πυρά του και προς την τέχνη που προσδοκούσε να διατηρήσει την ιδεολογικοπολιτική ουδετερότητά της. Στη σκέψη του νεαρού, τότε, κριτικού, η ουδετερότητα μεταφραζόταν όχι μόνο ως ένας «κούφιος ιδεαλισμός»⁸⁷, αλλά κι ως μια προσποιητή στάση, που κατ' ουσία ισοδυναμούσε με τη συγκατάβαση υπέρ του ισχύοντος πολιτικού συστήματος⁸⁸.

Με την εναντίωση στο ενδεχόμενο να παραχθούν καλλιτεχνικά έργα που δε θα φέρουν έστω κι υποδόρια κάποιο ιδεολογικοπολιτικό πρόσημο, είχαν εύλογα προκληθεί κι αντιδράσεις από όσους ένθερμα υποστήριζαν την ανεξαρτησία της τέχνης. Στη *Νέα Εστία*, που αντιμετώπισε, αρχικά, με καλή διάθεση την κυκλοφορία της *Νέας Επιθεώρησης*⁸⁹, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος είχε αναπτύξει έναν ισχυρότατο αντίλογο. Η δυσπιστία του απέναντι στη λογοτεχνική κριτική που εκκινείται από κομματική κι ιδεολογική βάση, καθώς κι η πίστη του στον καλλιτέχνη ως πρόσωπο που υπερβαίνει τις κοινωνικές τάξεις, συνέθεταν τη δική του απάντηση⁹⁰. Οι θεωρητικές προσλαμβάνουσές του, που μαρτυρούνται, αρκετά νωρίτερα, τόσο από την απήχηση των προτύπων του γαλλικού αισθητισμού⁹¹, όσο κι από τη μεθοδική αντιμετώπιση της σοσιαλιστικής κριτικής⁹², δεν του επιτρέπουν να αποδεχτεί την εξίσωση της τέχνης με την προάσπιση οποιασδήποτε πολιτικής ιδεολογίας.

Παρά το γεγονός ότι η αδιαλλαξία του Χουρμούζιου σχετικά με το ζήτημα της προλεταριακής τέχνης δεν ανετράπη, τότε, μπροστά στις ενστάσεις του Ξενόπουλου⁹³,

⁸⁷ Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», ό.π., σ. 59.

⁸⁸ Χαρακτηριστική είναι η σχετική διατύπωσή του: «Τα έργα εκείνα που μένουν υπό το πρόσχημα της ανεξαρτησίας της τέχνης και του τέλειου αυτοπεριορισμού της [...] είναι ενσυνείδητες αντιεπαναστατικές μηχανογραφίες χωρίς καμιά βιώσιμη καλλιτεχνική αξία» (βλ. Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», ό.π., σ. 59).

⁸⁹ [Ανυπόγραφο], «Περιοδικά κι εφημερίδες», *Νέα Εστία*, τχ. 26, 15 Ιανουαρίου 1928, σ. 94.

⁹⁰ [Γρηγόριος] Ξ[ενόπουλος], «Οι συγγραφείς της άρχουσας τάξης», *Νέα Εστία*, τχ. 29, 1 Μαρτίου 1928, σ. 231.

⁹¹ Γρηγ. Ξενόπουλος, «Το ανωφελές (1907)», *Στάχρα και παπαρούνες*, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1923, σσ. 94-100.

⁹² Γρηγ. Ξενόπουλος, «Η αστική λογοτεχνία», *Παντογνώστης*, τχ. 2, 31 Δεκεμβρίου 1921, σσ. 27-28.

⁹³ Μετά την οξυμένη αντίδραση του Χουρμούζιου (βλ. Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Δυο λόγια σε μια αντικριτική», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτιος 1928, σ. 95) απέναντι στις ενστάσεις του Ξενόπουλου, ο δεύτερος απαντά, υιοθετώντας πιο προσωπικό και προσβλητικό τόνο (βλ. [Γρηγόριος] Ξ[ενόπουλος], «Είναι συζητήσεις;», *Νέα Εστία*, τχ. 31, 1 Απριλίου 1928, σ. 326). Η απάντηση του Χουρμούζιου, που ακολουθεί, επιβεβαιώνει ότι η συζήτηση έχει γίνει πια προσωπική (βλ. [Ανυπόγραφο], «Είναι

ο ίδιος, το 1934, δεν κατευθύνεται σε εκείνο που θα έμοιαζε φυσικό επακόλουθο μιας τέτοιας επιμονής, στη συμπίεση με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Αυτό, βέβαια, δεν είναι ανεξήγητο. Τον Αύγουστο του 1934, οπότε και πραγματοποιείται το Πρώτο Σοβιετικό Συνέδριο Συγγραφέων στη Μόσχα, με το οποίο και καθιερώνεται το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού⁹⁴, η σχέση του Χουρμούζιου με την Αριστερά είχε, ήδη, διαρραγεί. Πρωτότερα, μάλιστα, εκείνος εντοπίστηκε να αγνοεί, επιδεικτικά, στοιχεία που πρωταγωνιστούσαν στη μαρξιστική λογοτεχνική κριτική σκέψη κι υπήρξαν, τελικά, μέρος του θεωρητικού μορφώματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Η τήρηση απόλυτης σιγής απέναντι στο ζήτημα εμφάνισης του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, το οποίο συνιστούσε, ουσιαστικά, μετεξέλιξη του ζητήματος της προλεταριακής τέχνης, που τόσο τον απασχόλησε, εγείρει απορίες. Προς επίλυση αυτών των αποριών, ο χαρακτήρας των εντύπων, στα οποία ο Χουρμούζιος εμφανίζεται αυτή τη χρονική περίοδο, πρέπει να ληφθεί υπόψη. Συγκεκριμένα, μόλις δύο μήνες πριν τη στιγμή εισαγωγής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στον αριστερό νεοελληνικό λογοτεχνικό περιοδικό τύπο⁹⁵, το δικό του περιοδικό, η *Νέα Επιθεώρηση*, είχε πάψει την κυκλοφορία της, οπότε, κι ο χώρος προβληματισμού για τέτοια ζητήματα απουσίαζε για εκείνον. Αντ' αυτού, λίγους μήνες αργότερα, βρέθηκε στην *Καθημερινή*, αλλά εκεί δεν αρθρώνεται, τότε, γενικά, λόγος, που να αφορά τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό⁹⁶.

Αν και το μακρόχρονο ενδιαφέρον του Χουρμούζιου για την προλεταριακή τέχνη δε μετουσιώθηκε σε προβληματισμούς σχετικούς με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, άφησε, σίγουρα, ανεξίτηλο το στίγμα του στην κριτική του σκέψη. Αποσιωπώντας τους ιδεολογικά φορτισμένους όρους, όπως «προλεταριακή τέχνη» και «πάλη των τάξεων», ο Χουρμούζιος εξακολουθεί, και σε μεταγενέστερες θεωρητικές του καταθέσεις, να παρουσιάζει τον ρεαλισμό ως το ιδανικό, για τη «λαϊκή λογοτεχνία» ειδικά⁹⁷, μα και

συζήτηση;», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 4, Απρίλιος 1928, σ. 126). Η συζήτηση αυτή λήγει, τελικά, άδοξα, καθώς αποδέχονται ότι το χάσμα μεταξύ τους είναι αγεφύρωτο.

⁹⁴ Herman Ermolaev, «The introduction of socialist realism», *Soviet literary theories 1917-1934. The genesis of socialist realism*, ΗΠΑ, University of California Press, 1963, σσ. 139-144.

⁹⁵ Οι *Νέοι Πρωτοπόροι* πραγματοποιούν έκτακτο αφιέρωμα στο Πρώτο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, μόλις, τον Σεπτέμβριο του 1934.

⁹⁶ Αξίζει να σημειωθεί, εδώ, ότι για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό ο ίδιος θα αρθρώσει, στην *Καθημερινή*, αρκετά αργότερα, αντιρρητικό λόγο, βλ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Επικίνδυνη απάθεια», *Καθημερινή*, 4 Απριλίου 1963. Η απομάκρυνσή του από τα μαρξιστικά ιδεολογικά προτάγματα είχε, τότε, ήδη, πραγματοποιηθεί, ενώ, είχε, επίσης, μεσολαβήσει κι η υπόθεση Pasternak, που προκάλεσε την οργή του προς το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού αλλά και προς τους υποστηρικτές του, βλ. ενδ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Ο απόβλητος. Α' Περιπτώσεις παράλληλες», *Καθημερινή*, 13 Νοεμβρίου 1958, όπου, με αφορμή την υπόθεση Pasternak, έρχεται σε αντιπαράθεση με τον Μάρκο Αυγέρη.

⁹⁷ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Σκιαμαχία», *Καθημερινή*, 24 Αυγούστου 1937.

για τη λογοτεχνία γενικά, καθώς αυτό βρίσκεται «σε στενή συνάφεια με τους αγώνες και τα γνήσια συναισθήματα των ανθρώπων»⁹⁸. Η προλεταριακή τέχνη, δηλαδή, δεν τίθεται πια ρητά ως ζητούμενο, αλλά το αίτημα για τον ρεαλισμό, που αποτελούσε το κατ' εξοχήν εκφραστικό μέσο της, διατηρείται αναλλοίωτο και συνοδεύεται, και πάλι, από αποστροφή προς την τέχνη που αποφεύγει την πραγματικότητα⁹⁹.

1.2. Οι περιπτώσεις των Panait Istrati και Jack London

Η γέννηση του ενδιαφέροντος του Χουρμούζιου γύρω από την προλεταριακή λογοτεχνία προηγείται της θεωρητικής θεμελίωσης της έννοιας αυτής από τον ίδιο. Ο θεωρητικός λόγος του, σχετικά με το πολύκροτο ζήτημα της προλεταριακής τέχνης, αναπτύσσεται, όπως αποδείχθηκε, από το 1928 κι εκτείνεται χρονικά για ένα διάστημα αρκετών χρόνων. Λίγο πριν την εκπνοή του 1927, ωστόσο, ο Χουρμούζιος εντοπίζεται να ασχολείται με έναν λογοτέχνη, που αποτελούσε μέλος του Διαρκούς Προεδρείου των Προλεταριακών και Επαναστατικών Συγγραφέων¹⁰⁰, τον Panait Istrati. Σε αυτήν την εμβρυϊκή κριτική του φάση, η επιλογή ενασχόλησης με έναν συγγραφέα, που κατατάσσεται σε μια τέτοια ένωση, καθώς κι ο ιδιαίτερος τρόπος προσέγγισής του, προοιωνίζονται τη μέθοδο εξέτασης κι αξιολόγησης της λογοτεχνίας, με άξονα την προλεταριακή τέχνη, που ο νεαρός κριτικός θα ακολουθήσει.

Η ενασχόλησή του με τον Istrati εγγράφεται, φυσικά, στο πλαίσιο της ευρύτερης δημοφιλίας που ο ελληνορουμάνος συγγραφέας έχαιρε σε διεθνές επίπεδο στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Η δημοτικότητά του επιβεβαιώνεται από τις πολλαπλές μεταφράσεις των λογοτεχνικών του έργων σε άλλες χώρες¹⁰¹ και την αναγνώριση που λαμβάνει από άλλους ομότεχνούς του, με κυριότερο τον Romain Rolland¹⁰². Η συμφωνία του με αρκετές σοσιαλιστικές ιδέες, όπως αυτή τεκμαίρεται από τον ιδεολογικά φορτισμένο λόγο του, που εκφράζεται τόσο σε αριστερού προσανατολισμού ρουμανικά και γαλλικά έντυπα, όσο και σε πολιτικού περιεχομένου

⁹⁸ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Ο ρεαλισμός», *Καθημερινή*, 4 Μαΐου 1936.

⁹⁹ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Ρεαλιστικός ρομαντισμός», *Καθημερινή*, 25 Μαΐου 1936.

¹⁰⁰ Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Το βαρύ τίμημα της ελευθερίας» στο Panait Istrati, *Κυρά Κυραλίνα*, μετάφραση Ρίτα Κολαΐτη, επίμετρο Σταύρος Ζουμπουλάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2024, σ. 249.

¹⁰¹ Παναΐτ Ιστράτι, «Για τους μισοδιαβασμένους, ένα γράμμα του σ. Παναΐτ Ιστράτι», *Ριζοσπάστης*, 27 Ιανουαρίου 1928.

¹⁰² Ο Rolland ήταν που απέδωσε στον Istrati τον χαρακτηρισμό «Γκόρκι των Βαλκανίων», με τον οποίο και καθιερώθηκε. Βλ. Ρομαίν Ρολλάν, «Πρόλογος» στο Παναγή Ιστράτι, *Κυρά Κυραλίνα*, μετάφραση Όλγα Τρέμη, Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1979, σ. 2.

διαλέξεις¹⁰³, λειτουργεί κι αυτή επικουρικά στην ενίσχυση της αναγνωρισιμότητας του. Ο Istrati, χωρίς να είναι ενταγμένος στο κομμουνιστικό κόμμα, μονάχα με την ιδεολογική του τοποθέτηση, καθίσταται, έτσι, προσφιλής σε ένα συγκεκριμένο αναγνωστικό κοινό, με το οποίο μοιράζεται αρκετές κοινές ιδέες.

Το σοσιαλιστικό υπόβαθρο του συγγραφέα είναι πιθανόν ότι ήγειρε το ενδιαφέρον του Χουρμούζιου γύρω από την προσωπικότητα και το λογοτεχνικό του έργο. Το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται, σε πρώτο στάδιο, μέσω της μετάφρασης και της αυτοτελούς έκδοσης ενός βιβλίου του Istrati¹⁰⁴ και, εν συνεχεία, μέσω της υλοποίησης μιας μελέτης για τον ίδιο¹⁰⁵. Η κομβική στιγμή δημοσίευσης της μελέτης, λίγο πριν την άφιξη του συγγραφέα στο ελληνικό έδαφος, κι η χρονική προτεραιότητά της σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες, επιφορτίζουν τον νεαρό κριτικό με ένα πρόσθετο καθήκον. Αυτό συνίσταται στη γνωριμία του ελληνικού αναγνωστικού κοινού με έναν, πρωτύτερα, σχεδόν, άγνωστο συγγραφέα στον ελληνικό χώρο.

Το βιβλιογραφικό αυτό κενό αναπληρώνεται με τη μελέτη του Χουρμούζιου, καθώς εντός αυτής οικοδομείται μια συγκεκριμένη εικόνα για τον Istrati· μια εικόνα που ταυτίζεται με εκείνη του «προλετάριου τεχνίτη» κι «επαναστάτη συγγραφέα»¹⁰⁶. Προς απόδειξη, μάλιστα, του προλεταριακού χαρακτήρα της τέχνης του Istrati, ο Χουρμούζιος δανείζεται ένα απόσπασμα του μυθιστορήματος *Μιχαήλ*, στο οποίο ο ενεργός κοινωνικός ρόλος, που οφείλει ο καλλιτέχνης να διαδραματίσει, με αρωγό το καλλιτεχνικό έργο του και με στόχο την ενδυνάμωση της προλεταριακής τάξης, περιγράφεται ενδελεχώς¹⁰⁷. Βρισκόμενος στη σκιά των απαρχών μιας μακράς γραμματολογικής παράδοσης, σύμφωνα με την οποία το λογοτεχνικό έργο του Istrati διακρίνεται για την αυτοβιογραφική τάση του¹⁰⁸, ο Χουρμούζιος θεωρεί ότι ο αφηγητής

¹⁰³ Σταύρος Ζουμπουλάκης, *ό.π.*, σ. 250.

¹⁰⁴ Παναγή Ιστράτι, *Κυρά Κυραλίνα*, μετάφραση Μίλιος Χουρμούζιος, Αθήνα, Εκδόσεις Ακαδημαϊκόν, 1927. Πρόκειται για την πρώτη αυτοτελή μετάφραση λογοτεχνικού έργου του Istrati στην Ελλάδα. Νωρίτερα, εντοπίζεται μονάχα η μετάφραση ενός διηγήματός του στο περιοδικό *Μπουκέτο* (βλ. Panait Istrati, «Μια νύχτα τους βάλτους [Ξένα αριστουργήματα]», μετάφραση Μήτσος Παπανικολάου, *Μπουκέτο*, τχ. 102, 4 Απριλίου 1926, σσ. 233-234).

¹⁰⁵ Η μελέτη αυτή δημοσιεύεται σε συνέχειες στον *Ριζοσπάστη*. Βλ. Αντρέας Ζεβγάς, «Επαναστάτες συγγραφείς. Παναΐτ Ιστράτι. Η ζωή Ι», *Ριζοσπάστης*, 25 Δεκεμβρίου 1927, Α. Ζεβγάς, «Επαναστάτες συγγραφείς. Παναΐτ Ιστράτι. Το έργο ΙΙ», *Ριζοσπάστης*, 28 Δεκεμβρίου 1927 και Α. Ζεβγάς, «Επαναστάτες συγγραφείς. Παναΐτ Ιστράτι. Το έργο ΙΙΙ», *Ριζοσπάστης*, 29 Δεκεμβρίου 1927. Αναδημοσιεύεται σαν σύνολο και στη *Νέα Επιθεώρηση*. Βλ. Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Παναΐτ Ιστράτι», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 1, *ό.π.*, σσ. 12-16.

¹⁰⁶ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Παναΐτ Ιστράτι», *ό.π.*, σ. 16.

¹⁰⁷ *Ο.π.*, σ. 15.

¹⁰⁸ Τσιπριάν – Λουκρέτσιους Ν. Σούτσιου, «Λογοτέχνες της διασποράς», *Στα βήματα των ρομάνων συγγραφέων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σταμούλη, 2018, σ. 148.

του αποσπάσματος ταυτίζεται με το πρόσωπο του συγγραφέα, πράγμα που, κατά τον ίδιο, αποκαλύπτει την επιθυμία του για τη συγγραφή προλεταριακής λογοτεχνίας.

Τη δεδομένη χρονική στιγμή, βέβαια, ο Χουρμούζιος ούτε την προλεταριακή τέχνη έχει ορίσει κι ούτε τα τεχνικά μέσα της έχει καθορίσει. Παρ' όλα αυτά, στοιχεία, που, αργότερα, θα προσδιοριστούν από τον ίδιο ως ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της προλεταριακής τέχνης, διακρίνονται ως αυτά που καθιστούν ξεχωριστό το λογοτεχνικό έργο του Istrati. Σχολιάζοντας τις υποθέσεις των μυθιστορημάτων του, στέκεται στην «πιστή αποτύπωση της βασανισμένης ζωής του σκλάβου φτωχού ανθρώπου»¹⁰⁹. Η περιγραφή ενός τέτοιου ασφυκτικού κοινωνικού πλαισίου κι η θεώρηση του ως αποτέλεσμα ταξικής καταπίεσης βρίσκεται σε στενή συνάφεια με τον ρεαλισμό, όπως, έπειτα, αυτός θα νοηματοδοτηθεί από τον ίδιο. Πρόκειται για έναν ρεαλισμό που διαφοροποιείται αισθητά από το ομώνυμο καλλιτεχνικό ρεύμα του 19ου αιώνα, καθώς εμφορείται από τα μαρξιστικά διδάγματα.

Με τη θέαση της λογοτεχνικής παραγωγής υπό το πρίσμα αυτών των μαρξιστικών διδαγμάτων και, ειδικότερα, από τη σκοπιά της προλεταριακής λογοτεχνίας αποδεικνύεται, ωστόσο, ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος σχηματισμού μιας ελλιπούς εικόνας για το εξεταζόμενο λογοτεχνικό έργο. Από τη μαρξιστική ανάλυση του Χουρμούζιου απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο ισχυρό πλέγμα των διαπροσωπικών σχέσεων, που διέπει τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα του Istrati και λαμβάνει τη μορφή τόσο της ανδρικής φιλίας όσο και των ομοερωτικών σχέσεων¹¹⁰. Οι πολλαπλές πολιτισμικές ταυτότητες του συγγραφέα, καθώς κι ο τρόπος με τον οποίο αυτές αποτυπώνονται στο έργο του, επίσης, αποκρύπτεται. Ο Χουρμούζιος, καθορίζοντας τη γραμμή που θα ακολουθηθεί από τον *Ριζοσπάστη*¹¹¹, περιφρονεί αφενός τις ελληνικές ρίζες του Istrati κι αφετέρου τις εμπειρίες της ελληνικής διασποράς που εγκιβωτίζονται στο έργο του¹¹². Όψεις του ιστρατικού corpus, οι οποίες επρόκειτο να θεωρηθούν καίριες για την κατανόηση και την ανάλυσή του, εξαιτίας της θεώρησής του ως δείγμα προλεταριακής λογοτεχνίας, αποσιωπούνται.

Η έμφαση στο προλεταριακό περιεχόμενο του έργου, παρά σε οποιοδήποτε άλλο σημείο του, καθιστά, βέβαια, επιτεύξιμη μια προσέγγιση του διωλισμένη στο φίλτρο

¹⁰⁹ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Παναΐτ Ιστράτι», *ό.π.*, σ. 14.

¹¹⁰ Ramona Dima, «Queer Romanian Literature. A selection of gay and lesbian characters from the 20th century to the present», *Lambda Nordica*, τ. 23, τχ. 1-2, Ιανουάριος 2018, σσ. 43-46.

¹¹¹ Μιχάλης Πάτσης, «Η ελληνική μοίρα του Π. Ιστράτι – Η εικόνα που μεταφέρει ο *Ριζοσπάστης* είναι η αληθινή εικόνα του Ιστράτι;», *Παναΐτ Ιστράτι. Ο σημερινός συγγραφέας. Ζωή, έργο, ελληνική μοίρα*, Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση, 2019, σσ. 481-487.

¹¹² Μ. Πάτσης, «Σε αναζήτηση της ελληνικής ταυτότητας», *ό.π.*, σσ. 283-302.

της μαρξιστικής ιδεολογίας, με την οποία εξασφαλίζεται κι η επιθυμητή διακριτότητα ανάμεσα στον Χουρμούζιο και στην αστική διανόηση. Στην περίπτωση του Istrati, μια τέτοια πραγμάτευση του επιτρέπει να ξεχωρίσει, σε δεύτερο χρόνο, σε σχέση με τον τρόπο αντιμετώπισης του ίδιου συγγραφέα από τους εκπροσώπους του αστικού τύπου. Στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, επί παραδείγματι, που βρίσκεται πίσω από την πρόσκληση του Istrati στην Ελλάδα, αυτοί μεριμνούν ώστε ο ελληνορουμάνος συγγραφέας να προβληθεί με έμφαση στην ελληνική καταγωγή του πατέρα του¹¹³. Η καταγωγή αυτή ικανοποιεί το εθνικό φαντασιακό, δημιουργεί αισθήματα εθνικής υπερηφάνειας και, ταυτόχρονα, λειτουργεί ως μέσο προσεταιρισμού του συγγραφέα από έναν διαφορετικό ιδεολογικό χώρο.

Με την πολιτική δράση που ο Istrati αναπτύσσει, κατά τη διάρκεια διαμονής του στο ελληνικό έδαφος, οι αστικές αυτές φιλοδοξίες διαψεύδονται ενώ οι προθέσεις του Χουρμούζιου ευοδώνονται. Ο νεαρός κριτικός, στη μελέτη του, με την παράθεση των βιογραφικών δεδομένων του συγγραφέα, είχε καταστήσει σαφές ότι εκείνος, όπως και το έργο του, πρέπει να εξεταστεί με εργαλείο την ταξική προλεταριακή καταγωγή του κι όχι την εθνική. Η επίσκεψη του Istrati στις φυλακές Συγγρού κι ο φιλοσοβιετικός λόγος που αρθρώνει εκεί¹¹⁴, αλλά κι η ομιλία του στο θέατρο Αλάμπρα, με αντικείμενο το σοσιαλιστικό πολιτικό σχέδιο της Ρωσίας, φανερώσουν τις πολιτικές του προτεραιότητες, χαιρετίζονται με ενθουσιασμό από την Αριστερά και, γρήγορα, προκαλούν την απέλασή του¹¹⁵.

Η στάση του Χουρμούζιου, φυσικά, παραμένει φιλοϊστρατική, πράγμα που αποδεικνύεται όχι μόνο από την αντίδραση απέναντι στην είδηση της εκδίωξης του συγγραφέα¹¹⁶, αλλά κι από τις μεταφράσεις των έργων του που έπονται¹¹⁷. Η φιλοϊστρατική αυτή στάση οφείλει να συνδεθεί με το ολοένα κι αυξανόμενο ενδιαφέρον που η προλεταριακή λογοτεχνία κέρδιζε στην κριτική του σκέψη, καθορίζοντας, όπως όλα δείχνουν, τις λογοτεχνικές του επιλογές.

¹¹³ [Ανυπόγραφο], «Σημειώματα», *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Ιανουαρίου 1928.

¹¹⁴ [Ανυπόγραφο], «Ο Παναΐτ Ιστράτι στις φυλακές Συγγρού μεταξύ των φυλακισμένων συντρόφων», *Ριζοσπάστης*, 3 Ιανουαρίου 1928.

¹¹⁵ Μ. Πάτσης, «Ο Ιστράτι στην Ελλάδα – Η απέλαση», *ό.π.*, σσ. 127-132.

¹¹⁶ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Η απέλαση», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, *ό.π.*, σ. 94.

¹¹⁷ Σημειώνονται, εδώ, ενδεικτικά οι εξής: Π. Ιστράτι, «Ο Κάπταν Μαυρομάτης (ανέκδοτες αυτοβιογραφικές σελίδες του Παναΐτ Ιστράτι)», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, *ό.π.*, σσ. 75-85, Π. Ιστράτι, «Direttisimo», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 7, Ιούλιος 1928, σσ. 207-211, Π. Ιστράτι, «Direttisimo», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 8, Αύγουστος 1928, σσ. 239-244 και Π. Ιστράτι, «Direttisimo», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1928, σσ. 279-284.

Αν η θέρμη που ο Χουρμούζιος υποδείκνυε προς το πρόσωπο του Istrati δεν έσβησε με την απέλασή του, δε συνέβη το ίδιο με την πολιτική στροφή του. Το επόμενο έτος, έπειτα από την επίσκεψη του στην Ελλάδα, το 1929, με το τρίτομο έργο του, *Προς την άλλη φλόγα*¹¹⁸, ο ελληνορουμάνος συγγραφέας γίνεται ένας από τους πρώτους καλλιτέχνες που απομακρύνεται από τον φιλοσοβιετισμό κι ασκεί, ευθύς αμέσως, δριμεία κριτική απέναντι στη σοβιετική ένωση, περιγράφοντας τον ολοκληρωτισμό του συστήματός της¹¹⁹. Με την πολιτική αυτή στροφή του, οι επικρίσεις εκ μέρους του Χουρμούζιου δεν αργούν να διατυπωθούν κι η επιθυμία ενασχόλησης, ακόμα και με το προγενέστερο φιλοσοσιαλιστικό λογοτεχνικό του έργο, παύει. Αυτό, που, κάποτε, συγκινούσε τον νεαρό κριτικό, τον αφήνει, πλέον, αδιάφορο. Στην αντίληψη του για την προλεταριακή λογοτεχνία αποδεικνύεται, έτσι, πως εδράζονται κριτήρια που αφορούν όχι μόνο το περιεχόμενο των έργων αλλά και τις πολιτικές πεποιθήσεις του δημιουργού του.

Υπό το φως αυτών των παρατηρήσεων, διαπιστώνεται ότι η περίπτωση του Istrati συνιστά μια έγκυρη πηγή πληροφοριών για τον πρόωρο κι ανεπεξέργαστο τρόπο, με τον οποίο ο Χουρμούζιος διαχειρίζεται την έννοια της προλεταριακής λογοτεχνίας. Χάρη στην προσέγγισή του μαρτυρείται, ήδη, από τότε, τόσο το περιεχόμενο της προλεταριακής λογοτεχνίας, το οποίο ταυτίζεται με την αποτύπωση της κοινωνικής καταπίεσης, που η εργατική τάξη υφίσταται, όσο κι η προλεταριακή ταξική συνείδηση του δημιουργού της. Παράλληλα, με την προσέγγιση αυτή, καταδεικνύεται πώς η μαρξιστική διανόηση διαφοροποιείται από την αστική μέσω της προλεταριακής λογοτεχνίας, θυσιάζοντας, όμως, στο βωμό επίτευξής της ποικίλες άλλες όψεις της λογοτεχνίας.

Κατ' αναλογία, η περίπτωση του Jack London θα μπορούσε να θεωρηθεί μέσο διεξαγωγής συμπερασμάτων σχετικά με την αντιμετώπιση ενός προλετάριου λογοτέχνη σε ύστερο χρόνο¹²⁰. Πρόκειται για μια χρονική στιγμή, κατά την οποία, ο

¹¹⁸ Είναι, πλέον, γνωστό ότι αν και οι τρεις τόμοι κυκλοφόρησαν, τότε, με το όνομα του Istrati, μονάχα ένας εξ αυτών γράφτηκε εξ ολοκλήρου από τον ίδιο ενώ οι άλλοι δύο από τον Victor Serge και τον Boris Souvarine αντίστοιχα, βλ. σχετικά, Γιάννης Μαγκλής, «Πρόλογος» στο Π. Ιστράτι, *Προς την άλλη φλόγα. Μετά από δεκαέξι μήνες στην ΕΣΣΔ*, μετάφραση Ιφιάνασσα Χατζηδημητρίου, Αθήνα, Εκδόσεις Δωρικός, 1992, σ. 12.

¹¹⁹ Για την αποστασία του Istrati από τον σοβιετισμό, οι παρατηρήσεις της Ludmila Stern είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικές, βλ. Ludmila Stern, «The Soviet myth and Western intellectuals: from attraction to action – Damning the renegades: Panait Istrati and André Gide», *Western intellectuals and the Soviet Union 1920-40. From red square to the left bank*, Αγγλία, Εκδόσεις Routledge, 2007, σσ. 27-28.

¹²⁰ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Επαναστάτες λογοτέχνες. Τζακ Λόντον», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 11, ό.π., σσ. 330-332.

Χουρμούζιος έχει, ήδη, αποπειραθεί να ορίσει την προλεταριακή λογοτεχνία, έστω κι αν, στη συνέχεια, έμελλε να αναθεωρήσει. Την ίδια στιγμή, ο London, αν και δεν πρόλαβε να ενταχθεί στην οργανωμένη κίνηση της αμερικανικής προλεταριακής λογοτεχνίας, λογίζεται από τους εκπροσώπους της ως ένας από τους εναρκτήριους σταθμούς της¹²¹. Η υστεροφημία του εκτείνεται, τότε, και στο ρωσικό έδαφος, όπου, έως και την ψυχροπολεμική περίοδο, μεταφράζεται περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο Αμερικανό συγγραφέα, καθώς κρίνεται ότι με το έργο του παρέχεται «ένα είδος λογοτεχνικής απόλαυσης, σύμφωνα με τις σοσιαλιστικές απαιτήσεις»¹²².

Στην παρουσίαση τέτοιων δειγμάτων της προλεταριακής λογοτεχνίας, η προλεταριακή ταξική καταγωγή του δημιουργού τους καθιερώνεται, πλέον, να τίθεται στο επίκεντρο. Ομολογώντας την πηγή βιογραφικών δεδομένων για τον London, που δεν είναι άλλη από τη βιογραφία της συζύγου του για τον ίδιο¹²³, ο Χουρμούζιος αναφέρεται διεξοδικά στις προλεταριακές ρίζες του συγγραφέα. Η προέλευσή του από μια οικονομικά ασθενή οικογένεια, η εργασία, ήδη, από τα παιδικά του χρόνια, ο εφηβικός ξενιτεμός του στα καράβια, αλλά κι οι κακουχίες που ακολούθησαν, καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου¹²⁴. Με τη θεώρηση, μάλιστα, της παιδικής εργασίας ως απόρροια του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος¹²⁵, οι μαρξιστικές προθέσεις του κριτικού επιβεβαιώνονται ακόμα περισσότερο.

Η προλεταριακή αυτή ταξική καταγωγή προτάσσεται ώστε η εναντίωση κατά των κοινωνικών θεσμών και φραγμών, που θεωρείται ότι χαρακτηρίζει τους προλετάριους λογοτέχνες, να αιτιολογηθεί. Όσον αφορά τη σοσιαλιστική δράση του London, με την οποία η εναντίωση αυτή πραγματώνεται, ο Χουρμούζιος, αν και δεν εισέρχεται σε λεπτομέρειες, δε φαίνεται να σφάλλει. Από την ιστορική αναδρομή στο αμερικανικό πολιτικό πεδίο της περιόδου, αποδεικνύεται, πράγματι, ότι εκείνος υπήρξε μια σημαντική φυσιογνωμία. Ο ίδιος, άλλωστε, μαζί με τον φίλο του κι ομοϊδεάτη, Upton Sinclair, προήδρευσε στο Intercollegiate Socialist Society, που ήταν το ανεπίσημο φοιτητικό όργανο του αμερικανικού σοσιαλιστικού κόμματος¹²⁶, κι

¹²¹ Eric Homberger, «Proletarian literature and the John Reed Clubs», *American writers and radical politics 1900-39*, Αγγλία, Palgrave Macmillan, 1986, σ. 125.

¹²² Brown Deming, «Jack London and O. Henry», *Soviet attitudes toward American writing*, ΗΠΑ, Princeton University Press, 2016, σ. 219.

¹²³ Charmian London, *The book of Jack London*, τ. 1-2, ΗΠΑ, The Century Company, 1921.

¹²⁴ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Επαναστάτες λογοτέχνες. Τζακ Λόντον», *ό.π.*, σσ. 330-331.

¹²⁵ *Ο.π.*, σ. 331.

¹²⁶ Max Horn, «Birth of the Intercollegiate Socialist Society», *The Intercollegiate Socialist Society. Origins of the modern American student movement*, Αγγλία, Routledge, 2019, σ. 13.

ενθάρρυνε εμφανώς τη στροφή προς τον σοσιαλισμό, μετατρέπόμενος σε έναν από τους πιο επιδραστικούς πολιτικά διανοούμενους¹²⁷.

Για την απόδοση του χαρακτηρισμού «προλετάριος λογοτέχνης» απαιτείται, βέβαια, πρωτίστως, λογοτεχνικό έργο, το οποίο κατορθώνει να μετουσιώσει την εναντίωση απέναντι στους υφιστάμενους κοινωνικούς θεσμούς σε καλλιτεχνικό προϊόν. Η ιδιότητα αυτή εντοπίζεται από τον Χουρμούζιο στη λογοτεχνική παραγωγή του London και παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της συμπόρευσης ζωής κι έργου, που επικαθορίζονται αμφότερα από την ταξική του συνείδηση¹²⁸. Αποτιμώντας τα λογοτεχνικά γραπτά του, παρατηρείται, έτσι, ότι αυτά αποβλέπουν στο «αλύπητο μαστίγωμα της μπουρζουαδικής κοινωνίας»¹²⁹. Μια τέτοια στόχευση, προφανώς, κι εκτιμάται θετικά, αφού με αυτήν οι κατευθυντήριες γραμμές, τις οποίες ο νεαρός κριτικός είχε θέσει σχετικά με το περιεχόμενο της προλεταριακής λογοτεχνίας, που οφείλει να στηλιτεύει τα κακώς κείμενα της αστικής κοινωνίας, ικανοποιούνται.

Η ένταση, με την οποία τα χωλά αυτά σημεία της αστικής κοινωνίας αποκαλύπτονται, χρησιμοποιείται ως κριτήριο για την αξιολόγηση της προλεταριακής λογοτεχνίας. Αυτό τεκμαίρεται από το γεγονός ότι τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα του London, που γράφτηκαν κατά παραγγελία και προορίζονταν για τον αμερικανικό περιοδικό τύπο, χαρακτηρίζονται «ρομάντζα» και δικαιολογούνται μονάχα επειδή ο ίδιος ο συγγραφέας τα είχε αποκηρύξει. Αντίθετα, τα ωριμότερα λογοτεχνικά έργα του θεωρούνται επιτυχημένα κι αυτό γιατί, όπως προκύπτει από τη σύντομη εξιστόρηση της υπόθεσης τους, εντός αυτών, τα αστικά προβλήματα αναδεικνύονται απροκάλυπτα¹³⁰. Με τη μεταγενέστερη εξέταση των τελευταίων έργων του London αποδεικνύεται πως, πράγματι, εκείνα είναι και τα ριζοσπαστικότερα¹³¹, αφού γράφονται όταν, πια, ο συγγραφέας έχει απεκδυθεί του νιτσεϊκού παρελθόντος του κι έχει ολωσδιόλου στραφεί προς τον σοσιαλισμό¹³².

¹²⁷ Willard Thorp, «American writers on the Left», στο Thomas D. Bassett (επιμ.), *Socialism and American life*, τ. 1, ΗΠΑ, Princeton University Press, 2016, σ. 603.

¹²⁸ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Επαναστάτες λογοτέχνες. Τζακ Λόντον», *ό.π.*, σ. 330.

¹²⁹ *Ο.π.*, σ. 331.

¹³⁰ *Ο.π.*, σ. 331.

¹³¹ Eric Homberger, «Jack London», *ό.π.*, σσ. 1-33.

¹³² Για τις ιδεολογικές διαδρομές που οδήγησαν τον London στον σοσιαλισμό, βλ. Jack London, *Τι σημαίνει για μένα η ζωή. Πώς έγινα σοσιαλιστής*, μετάφραση Κατερίνα Σχινά, Αθήνα, Εκδόσεις Ποταμός, 2010. Η επιλογή του Χουρμούζιου να αποκρύψει τις προηγούμενες ιδεολογικές «περιπέτειες» του συγγραφέα είναι, μάλλον, συνειδητή, καθώς αυτές δεν εξυπηρετούν τη σμίλευση της εικόνας ενός προλετάριου λογοτέχνη.

Συνοψίζοντας όσα τεκμαίρονται από τη διερεύνηση του τρόπου που ο σοσιαλιστής συγγραφέας, London, αντιμετωπίζεται από τον Χουρμούζιο, διαπιστώνεται ότι με το παράδειγμά του γίνονται αντιληπτά ορισμένα καίρια στοιχεία, που αφορούν τόσο τον ίδιο τον δημιουργό της προλεταριακής λογοτεχνίας, όσο και την προλεταριακή λογοτεχνία καθαυτή. Σχετικά με το πρόσωπο του προλετάριου συγγραφέα, όπως επιβεβαιώθηκε, μοιάζει, σχεδόν, απαραίτητο αυτός να διαθέτει την αντίστοιχη προλεταριακή ταξική καταγωγή, ενώ, η ενεργή σοσιαλιστική δράση του προσμετράται εξίσου θετικά. Στο λογοτεχνικό έργο ενός δημιουργού με ένα τέτοιο προλεταριακό υπόβαθρο αποζητάται περιεχόμενο που θα ανατρέψει, ή έστω θα στηλιτεύσει, την ισχύουσα κοινωνική κατάσταση, πράγμα που ανάγεται σε κριτήριο αξιολόγησης της προλεταριακής λογοτεχνίας.

1.3. Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία υπό τροτσκιστικό πρίσμα

Η ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία, που αποτέλεσε το πρότυπο τόσο για τους θεωρητικούς προβληματισμούς περί προλεταριακής τέχνης, όσο και για την ενασχόληση με προλετάριους λογοτέχνες, όπως τον Istrati και τον London, άπτεται κι αυτή του ερευνητικού ενδιαφέροντος του Χουρμούζιου. Οι πολύπτυχες όψεις της διερευνώνται ταυτόχρονα με την εξέταση της μετεπαναστατικής ρωσικής λογοτεχνίας, καθώς οι δυο τους, ήδη από παλαιότερα, είχε υποστηριχθεί ότι υπήρξαν άμεσα συνυφασμένες¹³³. Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία, που προέκυψε μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση με την οποία το κοινωνικό σύστημα συλλήβδην ανετράπη και μαζί με αυτό κι η φιλολογία, θεωρήθηκε, δηλαδή, ως το αδιερεύνητο όλον εντός του οποίου η προλεταριακή λογοτεχνία αναδύεται.

Στο μεσοδιάστημα των δύο περιόδων κυκλοφορίας της *Νέας Επιθεώρησης*, ο Χουρμούζιος καλείται, μετά από πρόσκληση του διευθυντή της *Νέας Εστίας*, Ξενόπουλου, να πραγματοποιήσει, εκεί, μια επισκόπηση της ρωσικής λογοτεχνίας, που παράχθηκε στη διάρκεια αυτών των μετεπαναστατικών χρόνων¹³⁴. Η σημασία μιας τέτοιας πρόσκλησης είναι διττή, αφού με αυτήν αφενός η διαφωνία, που προηγήθηκε,

¹³³ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Ο Άμλετ», *Ριζοσπάστης*, 7 Οκτωβρίου 1928.

¹³⁴ Αυτή δημοσιεύεται σε τέσσερεις συνέχειες, βλ. Αντρέας Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Α'», *Νέα Εστία*, τχ. 147, 1 Φεβρουαρίου 1933, σσ. 138-145, Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Β'», *Νέα Εστία*, τχ. 149, 1 Μαρτίου 1933, σσ. 259-266, Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Γ'», *Νέα Εστία*, τχ. 153, 1 Μαΐου 1933, σσ. 479-491 και Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Δ'», *Νέα Εστία*, τχ. 156, 15 Ιουνίου 1933, σσ. 638-649.

μεταξύ των δύο κριτικών δείχνει να ξεπερνιέται κι αφετέρου το κριτικό κύρος του Χουρμούζιου αναγνωρίζεται, για πρώτη φορά, κι εκτός των κύκλων της Αριστεράς, από έναν ισχυρό, μάλιστα, δρώντα του πολιτισμικού πεδίου. Ο Ξενόπουλος, με το ικανό κριτικό του αισθητήριο, αντιλαμβάνεται τον νεαρό κριτικό ως το ιδανικό πρόσωπο για τη συγγραφή αυτής της μελέτης, καθώς, παρά τις ιδεολογικές αγκυλώσεις του, το γνωστικό του υπόβαθρο γύρω από τη ρωσική λογοτεχνία τον καθιστά ειδήμονα επί του θέματος¹³⁵.

Στην περίπτωση του συγκεκριμένου εντύπου, το οποίο είχε αυτοπροσδιοριστεί με όρους που υποδείκνυαν τον καλλιτεχνικό και, ιδιαίτερα, τον λογοτεχνικό του χαρακτήρα κι είχε, ταυτόχρονα, εμφανίσει σαφή δείγματα ιδεολογικής ευρύτητας¹³⁶, το αίτημα για τη διερεύνηση της ρωσικής λογοτεχνίας ξεκαθαρίζεται ότι προκύπτει όχι από φιλοσοβιετικά αισθήματα, αλλά εξαιτίας του εκτεταμένου ενδιαφέροντος γι' αυτήν στην Ελλάδα¹³⁷. Προς επίρρωση αυτού, πρέπει να επισημανθεί ότι, πράγματι, στα μέσα του 20ού αιώνα, η δημοτικότητα της ρωσικής λογοτεχνίας κι η απήχησή της στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο υπήρξε σημαντική. Η εποχή αυτή ταυτίζεται, άλλωστε, με τη συγκροτημένη εμφάνιση των εκδοτικών οίκων, με ορισμένους από αυτούς, όπως τους Γκοβόστη, Φέξη και Ζηκάκη, να προτιμούν, κατά κύριο λόγο, τη μετάφραση ρωσικών λογοτεχνικών έργων¹³⁸. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ανάγκη χαρτογράφησης της ρωσικής λογοτεχνίας καθίσταται αδήριτη.

Η μελέτη του Χουρμούζιου εκκινείται, βέβαια, από φιλοσοβιετικές προθέσεις και, κατά συνέπεια, στερείται του καθαρά γραμματολογικού και περιοδολογικού χαρακτήρα, που διέθεταν άλλες προγενέστερες προσεγγίσεις¹³⁹. Στη δική του

¹³⁵ Γρ[ηγόριος] Ξ[ενόπουλος], «Δυο λόγια ίσως περιττά», *Νέα Εστία*, τχ. 147, ό.π., σ. 164.

¹³⁶ Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Η *Νέα Εστία* του Ξενόπουλου», στο Κυριάκος Ντελόπουλος (επιμ.), *Γρηγόριος Ξενόπουλος: πενήντα χρόνια από το θάνατο ενός αθάνατου (1951-2001)*, Πρακτικά συνεδρίου (28-29 Νοεμβρίου 2001), Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2003, σ. 105. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης αναφέρεται δειγματοληπτικά σε ορισμένα στοιχεία που αποδεικνύουν την ιδεολογική ευρύτητα της πρώιμης *Νέας Εστίας*. Ανάμεσα σε αυτά, βρίσκεται ένα επαινετικό σχόλιο για τον Maxim Gorky και μια μετάφραση σε συνέχειες ενός μυθιστορήματός του. Αν κι ο ίδιος δεν κάνει λόγο για την έκτακτη συμβολή του μαρξιστή Χουρμούζιου, η μελέτη του για τη μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία και το κείμενό του για τον Gorky, με αφορμή τον θάνατό του (βλ. Αντρέας Ζεβγάς, «Μάξιμος Γκόρκυ», *Νέα Εστία*, τχ. 229, Ιούλιος 1936, σσ. 938-944), μπορούν να θεωρηθούν ως τέτοια δείγματα.

¹³⁷ Γρ[ηγόριος] Ξ[ενόπουλος], «Δυο λόγια ίσως περιττά», ό.π., σ. 164.

¹³⁸ Φίλιππος Παππάς, «Μετάφραση, Ιδεολογία, Αριστερά (1901-1950)», στο Τλία Παπαστάθη (επιμ.), *Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας: μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Μνήμη Ξενοφώντα Α. Κοκόλη*, Πρακτικά ΙΔ' διεθνούς επιστημονικής συνάντησης του τομέα ΜΝΕΣ (27-30 Μαρτίου 2014), Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 606-607.

¹³⁹ Αξίζει, εδώ, να σημειωθεί η περίπτωση του Νίκου Καζαντζάκη, αφού η δίτομη *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας* υπήρξε, τότε, μάλλον, το πιο ολοκληρωμένο δείγμα μελέτης για τη λογοτεχνία αυτή στα

ερευνητική προσπάθεια προσδίδεται μαρξιστικό πρόσημο, το οποίο μαρτυρείται από τις βιβλιογραφικές πηγές και τα θεωρητικά πρότυπα, που επιλέγονται. Τα ονόματα Ρώσων λογοτεχνικών κριτικών, με σαφή σοσιαλιστικό προσανατολισμό, όπως αυτά των Petr Semenovitch Kogan και Dmitrii Gobron, κι η μνεία σε ερευνητικές εργασίες τους, ευρέως διαδεδομένες στον διεθνή αριστερό χώρο, δε λείπουν¹⁴⁰. Σε παρόμοιο πνεύμα, η προσφυγή στο κάποτε «επίσημο εγχειρίδιο της μετεπαναστατικής τέχνης στα Πανεπιστήμια της Ρωσίας»¹⁴¹, στη *Λογοτεχνία και Επανάσταση* του Trotsky, είναι κι αυτή μια μαρξιστικά σημαίνουσα κίνηση, καθώς μεταφράζεται ως μια πρώτη ένδειξη προσχώρησης του νεαρού κριτικού στον αιρετικό χώρο του τροτσκισμού.

Το τροτσκιστικό υπόβαθρο του Χουρμούζιου καθίσταται ολοφάνερο από την τήρηση αρνητικής στάσης απέναντι στη Σχολή των Φορμαλιστών. Αγνοώντας τη μπαχτινική σκέψη και τον διάλογο μεταξύ μαρξισμού και φορμαλισμού, που εγκαινιάζεται χάρη σε αυτήν¹⁴², ο νεαρός κριτικός εναντιώνεται σφοδρά στον φορμαλισμό κι εγγράφεται, με αυτόν τον τρόπο, στην παράδοση των μαρξιστών που άσκησαν δριμεία κριτική στους εκπροσώπους του. Η εναντίωσή του εκφράζεται, ακριβώς, μέσα από την υιοθέτηση του κριτικού λόγου που ο Trotsky είχε αρθρώσει επί του θέματος¹⁴³. Η βασική ένστασή του αφορά, ως εκ τούτου, την εμμονή στη μορφή, που ο φορμαλισμός προάγει με τα διδάγματά του, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τη σχέση λογοτεχνίας και κοινωνικής πραγματικότητας¹⁴⁴, που αποτελεί αδιαμφισβήτητο ζητούμενο για τους περισσότερους μαρξιστές.

Οι κατηγορίες των μετεπαναστατικών ρώσων λογοτεχνών, που χρησιμοποιούνται προς διευκόλυνση της μεθοδικότερης εξέτασής τους, αποκαλύπτουν κι αυτές, με τη σειρά τους, τον τροτσκιστικό χαρακτήρα του, αφού προέρχονται από την αντίστοιχη ταξινόμηση του Trotsky. Ο Χουρμούζιος εμφανίζεται εξοικειωμένος με το τροτσκιστικό πρότυπο, το οποίο, σύντομα, έμελλε, να τον απασχολήσει και μεταφραστικά, καθώς, λίγο αργότερα, μεταφράζει την εισαγωγή και το πρώτο κεφάλαιο, που αφορά την προεπαναστατική τέχνη, από τη *Λογοτεχνία και Επανάσταση*.

ελληνικά. Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας*, τ. 1-2, Αθήνα, Εκδόσεις Ελευθερουδάκης, 1930.

¹⁴⁰ Αντρέας Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ . 160, 15 Αυγούστου 1933, σ. 892.

¹⁴¹ Αντρέας Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ. 153, ό.π., σ. 504.

¹⁴² Tony Bennett, «Formalism and beyond – Bakhtin's historical poetics», *Formalism and Marxism*, Αγγλία, Routledge, 1979, σ. 75.

¹⁴³ Λέον Τρότσκι, «Η Φορμαλιστική ποιητική Σχολή και ο Μαρξισμός», *Λογοτεχνία και επανάσταση*, ό.π., σσ. 124-137.

¹⁴⁴ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Β'», ό.π., σσ. 265-266.

Η μετάφραση διακόπτεται, παρά την πρόθεσή του να συνεχίσει, εξαιτίας της διακοπής κυκλοφορίας της *Νέας Επιθεώρησης*¹⁴⁵. Στην παρούσα πραγματεύση, δανείζεται όχι μόνο αυτούς τους ταξινομικούς όρους αλλά κι αυτούσιο το εννοιολογικό τους περιεχόμενο. Οι προ-οκτωβριανοί συγγραφείς ταυτίζονται, ως εκ τούτου, με τους τροτσικιστικούς προεπαναστατικούς, που εξακολουθούν να εμπνέονται από την προεπαναστατική παράδοση. Οι «συνοδοιπόροι» περιγράφονται ως αυτοί που αποχωρίζονται σταδιακά τα προεπαναστατικά είδωλα κι οι επαναστάτες ως εκείνοι που αντλούν, προφανώς, την έμπνευσή τους αποκλειστικά από την επαναστατική θεματολογία¹⁴⁶. Πρόκειται για ορισμούς οι οποίοι συνάδουν, πλήρως, με αυτούς που δίνονται, νωρίτερα, από τον Trotsky¹⁴⁷.

Παρά τις ευδιάκριτες αυτές τροτσικιστικές καταβολές του Χουρμούζιου, εμπλουτίζοντας την προσέγγισή του με ορισμένα επιπρόσθετα στοιχεία, διαφοροποιείται από τον Trotsky. Εκείνος αρνούνταν σθεναρά την πιθανότητα ύπαρξης προλεταριακής λογοτεχνίας, υποστηρίζοντας ότι η δημιουργία κουλτούρας και τέχνης, γενικά, απαιτεί μεγάλο χρονικό διάστημα ενώ η περίοδος δικτατορίας του προλεταριάτου είναι ένα μεταβατικό διάστημα, που διαρκεί λιγότερο¹⁴⁸. Αντίθετα, ο Χουρμούζιος ισχυρίζεται ότι οι Ρώσοι προλεταριακοί συγγραφείς εμφανίζονται έως και, τουλάχιστον, τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια μέχρι που αντικαθίστανται από τους επαναστατικούς¹⁴⁹. Στην τροτσικιστική τρίσημη διάκριση των μετεπαναστατικών ρώσων λογοτεχνών προστίθεται, έτσι, ένα ακόμα είδος συγγραφέων, που υφίσταται, υπό συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, μονάχα σε ένα πρώιμο και πρόσκαιρο επαναστατικό στάδιο.

Η ανάπτυξη της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας φαίνεται, επομένως, να εξαρτάται από το ισχύον πολιτικό σύστημα και, σε μεγάλο βαθμό, να καθορίζεται από τη δίνη των ιστορικών συνθηκών. Σύμφωνα με τον Χουρμούζιο, η λογοτεχνία αυτή ακμάζει το χρονικό διάστημα από την Οκτωβριανή Επανάσταση έως και το 1923,

¹⁴⁵ Σημειώνονται, εδώ, ενδεικτικά, η πρώτη κι η τελευταία από αυτές τις μεταφράσεις, βλ. Λέων Τρότσκι, «Φιλολογία και επανάσταση», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 23, Ιανουάριος 1934, σσ. 237-242, Τρότσκι Λέων, «Φιλολογία και επανάσταση», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 26, Μάιος 1934, σσ. 353-359.

¹⁴⁶ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Α'», *ό.π.*, σ. 140.

¹⁴⁷ Βλ. αντίστοιχα τα οικεία κεφάλαια, Λέων Τρότσκι, «Η προεπαναστατική τέχνη», *Λογοτεχνία και επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 29-49, Λέων Τρότσκι, «Οι λογοτεχνικοί “συνοδοιπόροι” της Επανάστασης», *Λογοτεχνία και επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 50-87 και Λέων Τρότσκι, «Τέχνη επαναστατική και τέχνη σοσιαλιστική», *Λογοτεχνία και επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 159-175.

¹⁴⁸ Λέων Τρότσκι, «Προλεταριακή κουλτούρα και προλεταριακή τέχνη», *Λογοτεχνία και επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 132-133.

¹⁴⁹ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Α'», *ό.π.*, σ. 138.

γνωρίζοντας πρωτοφανή άνθιση από το 1920 κι έκτοτε¹⁵⁰. Τη χρονική αυτή περίοδο, όπως καταδεικνύεται από τη διερεύνηση του ρωσικού ιστορικού γίγνεσθαι, λαμβάνουν χώρα κρίσιμα γεγονότα, με ενδεικτικότερο τον Ρωσικό Εμφύλιο Πόλεμο. Οι μπολσεβίκοι κι οι τσαρικοί ανταγωνίζονται για την πρωτοκαθεδρία όχι μόνο σε πολιτικό κι οικονομικό επίπεδο αλλά και σε πολιτιστικό¹⁵¹. Στη σκιά αυτών των εξελίξεων, η προλεταριακή τέχνη στέκεται ως η πολιτιστική πρόταση της πλειονότητας των μπολσεβίκων απέναντι σε αυτή την τσαρικών.

Η στενή σχέση ανάμεσα στη ρωσική προλεταριακή λογοτεχνική παραγωγή και τις κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις, που η Ρωσία υπέστη, αποτυπώνεται και στον ορισμό του Χουρμούζιου για τη ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία. Αυτή ορίζεται ως η τέχνη του λαού που ανέτρεψε το αστικό καθεστώς και φιλοδόξησε την εγκαθίδρυση του δικού του κοινωνικού συστήματος¹⁵². ορίζεται, δηλαδή, με όρους που υπονοούν ότι πρόκειται για ένα προϊόν της κοινωνικοϊστορικής πραγματικότητας. Από αυτήν την άποψη, η πρόταση για μια θετικιστική προσέγγιση της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας, ώστε ιστορικές πληροφορίες να αντληθούν από το εσωτερικό της¹⁵³, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη. Σύμφωνα, άλλωστε, και με τον προσφιλή στον Χουρμούζιο, Plekhanov, η λογοτεχνία, συνήθως, συνιστά παράγωγο της ιστορίας, που μπορεί να αναλυθεί με βάση τις κοινωνικές κι υλικές συνθήκες από τις οποίες προέκυψε¹⁵⁴.

Αφουγκραζόμενος την επικρατούσα κοινωνική κατάσταση, κατά το διάστημα παραγωγής της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας και, ειδικότερα, τις, τότε, διενέξεις ανάμεσα στους μπολσεβίκους και τους τσαρικούς, ο Χουρμούζιος προβαίνει στη διατύπωση ενός δεύτερου, τελεολογικού, ορισμού για εκείνη. Η ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία ορίζεται, με κατευθυντήρια γραμμή τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκε και τον σκοπό που επιτέλεσε, ως ένα «όργανο πάλης» κατά των εχθρών του νέου καθεστώτος¹⁵⁵. Συμβατά με έναν τέτοιο ορισμό είναι, μάλιστα, και τα καθήκοντα τα οποία οι ρώσοι προλεταριακοί συγγραφείς παρατηρείται ότι υπηρέτησαν. Αυτά αφορούν την επεξήγηση της μεταβολής, που η ρωσική κοινωνία

¹⁵⁰ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Β'», *ό.π.*, σ. 259.

¹⁵¹ Sheila Fitzpatrick, «Introduction: On Power and Culture», *The cultural front. Power and culture in Revolutionary Russia*, ΗΠΑ, Cornell University Press, 1992, σσ. 1-6.

¹⁵² Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Α'», *ό.π.*, σ. 138.

¹⁵³ *Ο.π.*, σ. 139.

¹⁵⁴ Γκεόργκι Πλεχάνωφ, «Η τέχνη και η κοινωνική ζωή», *ό.π.*, σσ. 30-31.

¹⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 138.

υπέστη μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση και την εξοικείωση του λαού στην πίστη της επιτυχίας του σοσιαλισμού¹⁵⁶.

Με την αναγνώριση του απώτερου στόχου, που η ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία επιδίωξε να πετύχει, αποκαλύπτονται στοιχεία τόσο για την κριτική σκέψη του Χουρμούζιου, όσο και για τον ίδιο τον χαρακτήρα της λογοτεχνίας αυτής. Ο σκοπός της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας, ιδιαίτερα, στο δεύτερο σκέλος του, ταυτίζεται με αυτόν που επρόκειτο να τεθεί, αργότερα, σε θεωρητικό επίπεδο, από τον Χουρμούζιο¹⁵⁷. Η ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία αναδεικνύεται ως το πρότυπο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκαν οι θεωρητικοί προβληματισμοί του περί προλεταριακής τέχνης. Η απροκάλυπτη αναφορά στον ρόλο, που η λογοτεχνία αυτή διαδραμάτισε, ισοδυναμεί, ταυτόχρονα, με την ακούσια αποκάλυψη του ιδεολογικού και προπαγανδιστικού της χαρακτήρα, αφού στη λογοτεχνική δημιουργία ενσωματώνεται η σκοπιμότητα της συμβολής στην ανατροπή μιας ιδεολογίας και την υπέρσχυση μιας άλλης.

Αν και ο σκοπός της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας παρέμεινε σταθερός, καθ' όλο το διάστημα παραγωγής της, δε θεωρείται ότι συνέβη το ίδιο με τους εκπροσώπους της. Στην περιοδολόγηση της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας, που επιχειρείται από τον νεαρό κριτικό, εντοπίζονται τρεις ομάδες συγγραφέων, η Kuznίca, ο Οκτώβρης κι οι Νέοι Φρουροί, που υποστηρίζεται ότι αναδύονται σταδιακά κι εξελικτικά από τους κόλπους του κινήματος Proletkult¹⁵⁸. Ο Χουρμούζιος αντιλαμβάνεται, όπως φαίνεται, την προλεταριακή λογοτεχνία ως μια λογοτεχνία που διαθέτει δυναμική και δυνατότητες εξέλιξης, αφού, παρά το σύντομο του βίου της, οι εκπρόσωποί της, καθώς και τα κύρια λογοτεχνικά χαρακτηριστικά τους, κατορθώνουν, έστω κι ελαφρώς, να μεταλλάσσονται.

Ο θαυμασμός προς τη ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία και τις δυνατότητές της δε σημαίνει, βέβαια, και εξίσου ενθουσιώδη αντιμετώπιση όλων των δειγμάτων της. Οι ποιητές του κύκλου της Kuznίca, αν κι εκτιμώνται για το leitmotiv του σιδηρουργείου, που επιλέγεται στα ποιήματά τους, προσδίδοντας τους και το ιδιαίτερο όνομά τους¹⁵⁹, κρίνονται αρνητικά για τα ρομαντικά στοιχεία που εγκιβωτίζονται σε αυτά. Οι

¹⁵⁶ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Δ'», *ό.π.*, σ. 638.

¹⁵⁷ Α. Ζεβγάς, «Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», *ό.π.*, σ. 21.

¹⁵⁸ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Δ'», *ό.π.*, σ. 639.

¹⁵⁹ Στα ρωσικά ο όρος «kuznίca» σημαίνει σιδηρουργείο, γι' αυτό κι η επικρατέστερη ελληνική απόδοση του όρου φαίνεται να είναι «ποιητές του σιδηρουργείου», βλ. σχετικά το αντίστοιχο λήμμα στο J. A. Cuddon, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας*, μετάφραση και επιστημονική επιμέλεια Γιάννης Παρίσης & Μ. Λιάπη, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2010, σ. 469.

προλεταριακοί συγγραφείς των ομάδων του Οκτώβρη και των Νέων Φρουρών, αντίθετα, εκθειάζονται, καθώς απεκδύονται του ρομαντισμού και στρέφονται προς τη λιτότητα και τον ρεαλισμό¹⁶⁰. Από τις δύο τάσεις, που οι ρώσοι λογοτεχνικοί κριτικοί διακρίνουν στη λογοτεχνία αυτή, τον προλεταριακό νεορομαντισμό και τον αναγεννησιακό ρεαλισμό¹⁶¹, η δεύτερη, σαφέστερα, προτιμάται.

Η αξιολογική αυτή διάκριση του Χουρμούζιου συνδέεται, βέβαια, άμεσα με την παγιωμένη, πλέον, τότε, προτίμησή του στον ρεαλισμό. Η ρεαλιστική τάση της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας υπήρξε γνωστή στον ίδιο, εξαιτίας του Gorbunov και της έκτακτης συνεργασίας τους¹⁶², ήδη από τη στιγμή των πρώτων θεωρητικών τοποθετήσεών του περί προλεταριακής λογοτεχνίας. Η υπόθεση ότι η πίστη στον ρεαλισμό ως κατεξοχήν εκφραστικό μέσο της διαμορφώνεται στα καλλιτεχνικά πρότυπα των ρεαλιστικών δειγμάτων της ρωσικής προλεταριακής λογοτεχνίας καθίσταται, συνεπώς, πλέον, βέβαιη. Τα θεματικά μοτίβα της κι οι κύριοι εκπρόσωποι της, που, παραδειγματικά, σταχυολογούνται¹⁶³, είναι, άλλωστε, ενδεικτικά της εξοικείωσης του νεαρού κριτικού με τη λογοτεχνική αυτή παράδοση.

Η εξοικείωσή του με τη ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία, ωστόσο, ορισμένες φορές, αμφισβητείται κι η θερμή στάση του απέναντι σε αυτήν επικρίνεται. Ανακρίβειες¹⁶⁴ και παραλείψεις¹⁶⁵, που αφορούν, κατά κύριο λόγο, τις ελληνικές μεταφράσεις των ρωσικών λογοτεχνικών έργων, υποδεικνύονται, άλλοτε παραινετικά κι άλλοτε επικριτικά, εγείροντας ερωτήματα για την ικανότητα του Χουρμούζιου να διεκπεραιώσει, επιτυχώς, μια τέτοια εξέταση. Παράλληλα, διατυπώνονται ενστάσεις, που γεννώνται από την άρνηση έναντι των λογοτεχνικών έργων τα οποία παράγονται στον μετεπαναστατικό απόηχο και προασπίζονται τον προλεταριακό αγώνα¹⁶⁶. Υπό το φως αυτών των ενστάσεων, η υποστήριξη, από μέρους του νεαρού κριτικού, μιας λογοτεχνίας, με «προπαγανδιστικό σκοπό», λογίζεται ως ηχηρό σημάδι κριτικής αφερεγγυότητας.

¹⁶⁰ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Δ'», *ό.π.*, σσ. 639-640.

¹⁶¹ Stefano Garzonio & M. Zalambani, «Literary criticism during the Revolution and the Civil War, 1917-1921», στο Evgeny Dobrenko & Galin Tihanov (επιμ.), *A history of russian literary theory and criticism: the soviet age and beyond*, ΗΠΑ, University of Pittsburgh Press, 2011, σσ. 9-10.

¹⁶² Δ. Γκόρμπωφ, «Η μετεπαναστατική ρωσική φιλολογία. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2, *ό.π.*, σσ. 45-48.

¹⁶³ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Δ'», *ό.π.*, σσ. 640-648.

¹⁶⁴ Ιω. Χ. Κοσμίδης, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ. 152, 15 Απριλίου 1933, σ. 445.

¹⁶⁵ Αθηνά Σαραντίδη, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ. 150, 15 Μαρτίου 1933, σ. 331.

¹⁶⁶ Δημ. Ν. Γαλάνης, «Η ποίηση στην ΕΣΣΔ», *Νέα Εστία*, τχ. 157, 1 Ιουλίου 1933, σ. 724.

Μπροστά στον αντίλογο που αρθρώνεται, εξαιτίας της πίστης του στη ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία, ο Χουρμούζιος όχι μόνο δε μεταπείθεται αλλά, με μεγαλύτερο ζήλο, επαναπραγματεύεται το ζήτημα, προσαρμοσμένο στα ελληνικά δεδομένα. Η επιμονή του δεν είναι ανεξήγητη. Η επιλογή αυτή δε σημαίνει, τελικά, μονάχα την προτίμηση ενός συγκεκριμένου τύπου λογοτεχνίας, μα, σηματοδοτεί, όπως, πλέον, ρητά δηλώνεται, τη συμπόρευσή του με το σοσιαλιστικό πολιτικό σύστημα¹⁶⁷, και, συνεκδοχικά, την αφομοίωση του ρωσικού έναντι του δυτικού προτύπου¹⁶⁸. Πρόκειται, μάλιστα, να περάσει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα προκειμένου ο ίδιος, με εξίσου κατηγορηματικό τρόπο, να αποκηρύξει, έστω λογοτεχνικά, το ρωσικό παράδειγμα ως επιβλαβές και να ανακηρύξει στη θέση του το γαλλικό ως το ιδανικό¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Α'», *ό.π.*, σσ. 140-141.

¹⁶⁸ Α. Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Β'», *ό.π.*, σ. 261.

¹⁶⁹ Αιμ. Χουρμούζιος, «Λογοτεχνική αλητογραφία», *Νέα Εστία*, τχ. 313, 1 Ιανουαρίου 1940, σ. 40.

2. Η λογοτεχνική κριτική στο φως του διαλεκτικού υλισμού

2. 1. Η θεωρία της αντανάκλασης στη λογοτεχνία

Η λογοτεχνία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης και, ταυτόχρονα, ως αποτέλεσμα των κοινωνικοϊστορικών συνθηκών, όπως μαρτυρείται από τις θέσεις του Χουρμούζιου για την προλεταριακή τέχνη, καθώς κι από μεταγενέστερες θεωρητικές καταθέσεις του, θεωρείται προορισμένη, στο εσωτερικό της, να καθρεφτίζει την περιρρέουσα κοινωνική πραγματικότητα. Με τη θερμή και χρόνια υποστήριξη του ρεαλισμού, η αμεσότητα, με την οποία το κοινωνικό γίνεσθαι, στις διάφορες εκφάνσεις του, οφείλει να καθρεφτίζεται στο περιεχόμενο της λογοτεχνικής δημιουργίας, έχει, ήδη, καταστεί σαφής. Η παρακάτω αφηγησιακή απόφαση, που τίθεται, προγραμματικά, από τον ίδιο και τους πρώτους συνεργάτες του, αποδεικνύεται, έτσι, ότι παραμένει, για αρκετό καιρό, υπόρρητα παρούσα στην κριτική του σκέψη:

Όταν ο σκελετός μιας κοινωνίας αναπτύσσεται ή ανατρέπεται, συμπαρασύρει μαζί του πλήθος άλλων φαινομένων, συνδεδεμένων αναπόσπαστα με την κοινωνική ζωή, ένα από τα οποία είναι και το αισθητικό φαινόμενο. Ο τεχνίτης είναι ο καθρέφτης της εποχής του¹⁷⁰.

Οι όροι «καθρέφτης» ή και «καθρέφτισμα», «αντανάκλαση» κι «αποτύπωση», όταν χρησιμοποιούνται από έναν μεσοπολεμικό μαρξιστή λογοτεχνικό κριτικό, όπως τον Χουρμούζιο, υπαγορεύονται, συνήθως, από τη μαρξιστική γνωσιολογία, τη λενινιστική θεωρία της αντανάκλασης. Πρόκειται για μια αναπαραστατική θεωρία της αντίληψης, εξακριβωμένα γνωστή στον νεαρό κριτικό, αφού, από τον Φεβρουάριο του 1931 και, τουλάχιστον, για έναν ολόκληρο χρόνο, ο ίδιος ασχολείται συστηματικά με τη μετάφραση του λενινιστικού *Υλισμού και Εμπειριοκριτικισμού*, όπου αυτή η θεωρία θεμελιώνεται¹⁷¹. Με τη λενινιστική αυτή θεωρία, η γνώση προσδιορίζεται ως αποτέλεσμα της υλικής αντικειμενικής πραγματικότητας, που εξελίσσεται διαλεκτικά και άμεσα συλλαμβάνεται κι αντανακλάται στη συνείδηση¹⁷². Το καντιανό «πράγμα

¹⁷⁰ [Ανυπόγραφο], «Προλογικά», *Λογοτεχνική Επιθεώρηση*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1927, σ. 1.

¹⁷¹ Σημειώνονται, εδώ, ενδεικτικά δύο μονάχα από αυτές τις μεταφράσεις του, βλ. Λένιν Βλαδίμηρος Ίλιτς, «Ματεριαλισμός και εμπειριοκριτικισμός», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη*, τχ. 1, 1 Φεβρουαρίου 1931, σσ. 9-12 και Λένιν Βλαδίμηρος Ίλιτς, «Ματεριαλισμός και εμπειριοκριτικισμός», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη*, τχ. 22, 15 Δεκεμβρίου 1931, σσ. 337-345.

¹⁷² Β. Ι. Λένιν, «Η γνωσιοθεωρία του διαλεκτικού υλισμού και του εμπειριοκριτικισμού», *Άπαντα. Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, τ. 18, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2011, σ. 152. Η βιβλιογραφία για τη λενινιστική αντανάκλαστική θεωρία της αντίληψης είναι αρκετά πλούσια. Για μια θεωρητικά προηγμένη επαναπραγμάτευση του θέματος, βλ. G. A. Paul, *Η λενινιστική θεωρία της αντίληψης*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Μάριος Μαρκίδης, Αθήνα, Εκδόσεις Έρασμος, 1984.

καθ' αυτό» μετατρέπεται, με αυτόν τον τρόπο, σε «πράγμα καθ' ημάς», καθώς το νοούμενο παύει να λογίζεται ανεξάρτητα από το υποκείμενο και τη συνείδηση του κι αντιμετωπίζεται πια, υπό τη σκιά των λενινιστικών διδαγμάτων, ως υποκειμενική εικόνα των αντικειμενικορεαλιστικών πραγμάτων.

Οι καλλιτεχνικές ιδέες δεν εξαιρούνται, φυσικά, από μια τέτοια αντανάκλαστική θεώρηση κι αυτό ακριβώς συνιστά το σημείο που η κριτική σκέψη του Χουρμούζιου, παρά την αποδεδειγμένη ετεροδοξία της, συναντάται με τη μαρξιστικά ορθόδοξη αισθητική άποψη του Lenin. Ασπαζόμενος κι εκείνος τη μαρξιστική αντίληψη, που πρόσβευε ότι η τέχνη είναι μορφή κοινωνικής συνείδησης, αποπειράται, με μεθοδολογική βάση τη θεωρία του περί αντανάκλασης, να προεκτείνει την παγιωμένη αυτή αισθητική θέση. Ως συνειδητή δραστηριότητα, η τέχνη παρουσιάζεται, επομένως, υπό το πρίσμα της γνωσιολογίας του, ικανή και, συνάμα, υπόχρεη να αντικαθρεφτίζει την πραγματικότητα, με τρόπο, μάλιστα, όχι περιγραφικό κι απεικονιστικό αλλά «ζωντανό κι ουσιώδες»¹⁷³, ώστε οι νομοτελειακές σχέσεις, που τη διέπουν, να αποκαλύπτονται.

Το αίτημα του Χουρμούζιου για μια λογοτεχνία, που αντανάκλα την κοινωνική πραγματικότητα, βρίσκεται, την ίδια στιγμή, να εναρμονίζεται με τους όρους και τους τρόπους της πλεχανωφικής αισθητικής. Οι λενινιστικές αισθητικές παρατηρήσεις συστηματοποιούνται κι εμπλουτίζονται από τον Plekhanov, που, άτυπα, επωμίζεται το καθήκον του θεωρητικού οπλισμού των ρώσων μεσοπολεμικών μαρξιστών σχετικά με τα ζητήματα τόσο του ιστορικού υλισμού, όσο και της αισθητικής. Η τέχνη, και για τον ίδιο, άμεσα εξαρτημένη από το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγεται, αυτό, αναπόφευκτα, καλείται να αναπαράγει¹⁷⁴. Η λογοτεχνία, ειδικότερα, όπως ισχυρίζεται, σχεδόν αυτολεξεί με τον Χουρμούζιο, τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα από εκείνον, είναι «καθρέφτης της κοινωνικής ζωής»¹⁷⁵. Το όνομα του Plekhanov δε θα διστάσει, μάλιστα, να το επικαλεστεί ως αυθεντία¹⁷⁶ για να αντιταχθεί στον συμβολισμό του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, ακόμα, και κατά τη διάρκεια της Κατοχής:

¹⁷³ Β. Ι. Λένιν, «Ένα μικρό επιδέξια γραμμένο βιβλίο», *Για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, ό.π., 1973, σ. 190.

¹⁷⁴ Γκεόργκι Πλεχάνωφ, «Η τέχνη και η κοινωνική ζωή», ό.π., σ. 31.

¹⁷⁵ Γκ. Πλεχάνωφ, «Ερρίκος Ίψεν», ό.π., σ. 118.

¹⁷⁶ Η τολμηρότητα μιας τέτοιας επίκλησης στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπογραμμίζεται κι από την Αγ. Καστρινάκη, βλ. Αγ. Καστρινάκη, «Ανάκαμψη και αντίσταση», ό.π., σ. 168.

Ο Γ. Πλεχάνωφ στη μελέτη του που επιγράφει «Η τέχνη και η κοινωνική ζωή» παρατηρεί ότι ο τεχνίτης που θεωρεί το εγώ του ως τη μόνη πραγματικότητα γίνεται ενδεής και στις ιδέες ακόμη.¹⁷⁷

Με παγιωμένη τη θεμελιώδη αυτή θέση περί καθρεφτίσματος της κοινωνικής πραγματικότητας στην τέχνη, η λογοτεχνική κριτική του Χουρμούζιου είναι εύλογο να διαμορφώνεται στη βάση προτίμησης κι εκτίμησης των λογοτεχνικών έργων που πληρούν, με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο, αυτό το κριτήριο. Η τάση για μια κριτική πρακτική, που εκκινείται από τέτοια βάση, διαφαίνεται ήδη από το αποδεδειγμένα κομβικό κριτικό του σημείωμα για το *Τουμπεκί*. Εκεί, εξ αφορμής των θεωρητικών προβληματισμών γύρω από την προλεταριακή λογοτεχνία, η απόδοση της πραγματικότητας ανάγεται σε σημαντικό προτέρημα των λογοτεχνικών έργων¹⁷⁸. Η τακτική εξακρίβωσης του κατά πόσο αυτή αναπαρίσταται στο λογοτεχνικό κείμενο και κατ' ουσία η αναζήτηση αυτού, που με πλεχανωφικούς όρους περιγράφεται ως «κοινωνιολογικό ισοδύναμο»¹⁷⁹ του λογοτεχνήματος, ακολουθείται, τότε ακόμα, πιστά:

το νέο βιβλίο του Πέτρου Πικρού δε μπορεί παρά να καταταχτεί στην κατηγορία των έργων εκείνων που σκοπό τους έχουν την εξέταση ενός κοινωνικού φαινομένου της σύγχρονης κοινωνίας [...]. Μένει τώρα να ιδούμε αν ο συγγραφέας επέτυχε στο έργο του αυτό [...]¹⁸⁰

Προκειμένου, βέβαια, το εκάστοτε λογοτεχνικό έργο να προτιμάται και να εκτιμάται από τον Χουρμούζιο, προϋποτίθεται πως συγκεκριμένες όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας, συχνά, ιδωμένες μέσα από συμπαγή ιδεολογικά στεγανά, αποτυπώνονται στο περιεχόμενό του. Από αυτήν την άποψη, το κριτικό του σημείωμα για το *Τουμπεκί* καθίσταται, και πάλι, αποκαλυπτικό. Η ενθουσιώδης ανταπόκριση απέναντι σε αυτό το μυθιστόρημα σημαίνει, φυσικά, πρωτίστως, την προτίμηση μιας λογοτεχνίας που παράγεται στον παλμό των κοινωνικών μεταβολών¹⁸¹ κι ομόφωνα, τουλάχιστον, τότε, γίνεται δεκτή από την πλειοψηφία της Αριστεράς ως «μέσο

¹⁷⁷ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Βιβλία και συγγραφείς. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Α' δρόμοι παράλληλοι.*», *Γράμματα*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1943, σ. 160.

¹⁷⁸ Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», *ό.π.*, σ. 60.

¹⁷⁹ Γκ. Πλεχάνωφ, «Οι σκοποί της ματεριαλιστικής κριτικής», *ό.π.*, σ. 103.

¹⁸⁰ Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», *ό.π.*, σ. 60.

¹⁸¹ Η θεματική του *Τουμπεκί*, όπως κι άλλων ομόθεμων λογοτεχνικών έργων που παράγονται στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, περιγράφεται αναλυτικά από τη Χρ. Ντουνιά ως αποτέλεσμα κοινωνικών, ιδεολογικών και πολιτικών παραμέτρων, βλ. σχετικά, Χρ. Ντουνιά, «Περί αλητισμού», *Το Δέντρο*, τχ. 33 – 34, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1987, σσ. 66-69.

γκρεμίσματος των αστικών αξιών»¹⁸². Η ίδια αυτή στάση σηματοδοτεί, όμως, δευτερευόντως, και την προτίμηση σε λογοτεχνικούς χαρακτήρες και θέματα, που αντλούνται από την πραγματικότητα του κοινωνικού περιθωρίου.

Οι σκοτεινές όψεις της κοινωνικής αυτής πραγματικότητας κι οι σκληρές εικόνες της ζωής των κοινωνικά περιθωριακών ομάδων, με ήρωες φυλακισμένους, φυματικούς, φτωχούς κι άστεγους αλλά και με συχνό το μοτίβο της πορνείας, καθώς κι η θεώρηση αυτών ως κοινωνική αδικία, που προκαλείται και συντηρείται από το αστικό σύστημα, θεωρούνται, δηλαδή, από τον Χουρμούζιο, θεμιτές θεματικές επιλογές για τη λογοτεχνία.

Σε παρόμοιο κριτικό τόνο, λογοτεχνικά έργα, που παρέχουν εκφάνσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσω των οποίων η σαθρότητα των κοινωνικών θεσμών του αστικού συστήματος αναδεικνύεται, κρίνονται εξίσου θετικά. Η πρώιμη λογοτεχνική παραγωγή του Θέμου Κορνάρου εντάσσεται σε αυτήν την κατηγορία¹⁸³. Πρόκειται για δημιουργήματα που χαρακτηρίζονται «ρεπορτάζ» από τον συγγραφέα τους, όμως, αντιμετωπίζονται τόσο από τον ίδιο τον Χουρμούζιο όσο κι από τη μεταγενέστερη λογοτεχνική κριτική ως δείγματα της λογοτεχνίας – μαρτυρίας¹⁸⁴. Με τις αξιώσεις αυτού του μυθιστορηματικού είδους, που προορίζεται να προσφέρει αναπαραστάσεις της εμπειρίας, ο νεαρός κριτικός δείχνει να ικανοποιείται. Η αποδομητική διάθεση, με την οποία άλλοτε οι θρησκευτικοί κι άλλοτε οι πολιτικοί θεσμοί προσεγγίζονται, έρχεται να ενισχύσει αυτήν την ικανοποίηση. Επί παραδείγματι, παρατηρεί:

Ο Κορνάρος δεν παραμέλησε την κοινωνική πλευρά του θέματός του. Και μέσα από τις συγκλονιστικές αυτές σελίδες βλέπει κανείς αποκρουστική την εγκληματική αστοργία του κράτους, βλέπει αυτή την αστική εκμετάλλευση να κάνουν την απεχθή τους εμφάνιση σε κάθε εκδήλωση της φτωχής ζωής των λεπτών¹⁸⁵.

¹⁸² Όπως παρατηρείται από τον Ασημάκη Πανσέληνο, τα λογοτεχνικά βιβλία του Πικρού «βοηθούσαν στο ξέφτισμα των αστικών αξιών» (βλ. Ασημάκης Πανσέληνος, «Κεφάλαιο 11», *Τότε που ζούσαμε*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, 1974, σ. 213). Παρόμοια, η Χρ. Ντουνιά ισχυρίζεται πως «το μοτίβο του αλητισμού φαίνεται ότι εντάσσεται στη γενικότερη θεματική της κριτικής των αστικών αξιών» (βλ. Χρ. Ντουνιά, «Οι πλάγιοι δρόμοι της κοινωνικής αμφισβήτησης», *ό.π.*, 1996, σ. 35).

¹⁸³ Βλ. σχετικά τα δύο κριτικά του σημειώματα, Α. Ζεβγάς, «Θεμ. Κορνάρου, *Το Άγιον Όρος – Οι άγιοι χωρίς μάσκα*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 16, Ιούνιος 1933, σσ. 9-10 και Α. Ζεβγάς, «Θεμ. Κορνάρου, *Σπιναλόγκα (ad vitam)*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 20, Οκτώβριος 1933, σ. 125.

¹⁸⁴ Α. Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», στο Α. Αργυρίου, *Μεταπολεμική πεζογραφία*, τ. 5, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1992, σσ. 124-125.

¹⁸⁵ Α. Ζεβγάς, «Θεμ. Κορνάρου, *Σπιναλόγκα (ad vitam)*», *ό.π.*, σ. 125.

Όταν η λογοτεχνική δημιουργία τροφοδοτείται από την ιστορία της Αριστεράς, όπως αυτή προσλαμβάνεται υπό μαρξίζουσα οπτική, τότε, το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα λογίζεται, και πάλι, αντάξιο των κριτικών απαιτήσεων του Χουρμούζιου. Η περίπτωση του βιβλίου *Αναμνήσεις από το Καλπάκι* συνιστά το πιο χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα¹⁸⁶. Σε μια περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας η αντιμιλιταριστική δράση κορυφώνεται, η στάση των φαντάρων στο Καλπάκι, καθώς και τα βασανιστήρια που οι αντιμιλιταριστές αντιπατριώτες κομμουνιστές υπέστησαν εκεί, μετουσιώνονται σε ένα ηχηρό ντοκουμέντο. Ανεξαρτήτως των καλλιτεχνικών κωλυμάτων του έργου, απέναντι στον πειθαρχικό ουλαμό του Καλπακίου, που υπήρξε άμεση επίπτωση του βενιζελικού ιδιώνυμου, ο Χουρμούζιος δε θα μπορούσε παρά να σταθεί συγκινημένος.

Το πρόταγμα περί αντανάκλασης της κοινωνικής πραγματικότητας στην τέχνη, όπως κι οι ιδιαίτερες θεματικές αυτές προτιμήσεις που δημιουργούνται υπό τη σκιά του, ικανοποιείται και διαμέσου του ποιητικού λόγου. Με το ίδιο, δηλαδή, κριτήριο, την αποτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας, με τρόπο σύμφωνο με τις μαρξικές αρχές, γράφονται διθυραμβικές κριτικές και για ορισμένες ποιητικές συλλογές. Σε αυτές, «οι ανθρώπινες μιζέριες»¹⁸⁷, «ο πόνος, η έγνοια και ο μόχθος των φτωχών και ταπεινών»¹⁸⁸ πραγματώνονται ποιητικά. Μέσα από μια σειρά στερεοτυπικών προσώπων, όπως ο αδικημένος αγρότης κι ο βιομηχανικός εργάτης, τα λαϊκά και εργατικά αισθήματα εκφράζονται ρητά. Το έντονο κοινωνικό στοιχείο, ο καταγγελτικός τόνος και η προλεταριακή συνείδηση συνθέτουν την ποίηση που ο νεαρός κριτικός εκτιμά.

Τα γνωρίσματα αυτά, σε συνδυασμό με το αίτημα για θέαση της πραγματικότητας υπό αποκλειστικά ιδεολογική και, σίγουρα, όχι πολυπρισματική οπτική, αποδεικνύεται, βέβαια, ότι οδηγούν τον Χουρμούζιο προς συγκεκριμένες λογοτεχνικές επιλογές. Τα λογοτεχνικά έργα, που διακρίνονται με άξονα τη θεωρία της αντανάκλασης, ως επί το πλείστον επικαιρικά, ταυτίζονται, σχεδόν ολοκληρωτικά, με το δικό του ιδανικό για την προλεταριακή λογοτεχνία. Στο πεδίο της πεζογραφίας, ειδικότερα, συμπίπτουν, συχνά, με αυτό το ιδιαίτερα δημοφιλές, τότε, λογοτεχνικό είδος, που θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως «μυθιστόρημα με θέση». Η πυξίδα του, μάλιστα, κατευθύνεται σε εκείνα τα δείγματα του είδους αυτού, που, χωρίς να

¹⁸⁶ Α. Ζεβγάς, «Χρ. Ριζοπούλου, *Αναμνήσεις από το Καλπάκι*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 16, Ιούνιος 1933, σσ. 11-12.

¹⁸⁷ Α. Ζεβγάς, «Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ωρες Αγάπης*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 23, ό.π., σ. 246.

¹⁸⁸ Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Στυλίου, *Τραγούδια*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 26, ό.π., σ. 364.

προτείνουν ρεφορμιστικές λύσεις, θίγουν την ισχύουσα κοινωνικοπολιτική κατάσταση¹⁸⁹.

Παρά την κανονιστική αυτή ισχύ, που η θεωρία της αντανάκλασης φέρει επί των λογοτεχνικών προτιμήσεων του Χουρμούζιου, η ίδια, παράλληλα, συνιστά μια εμφανώς ηπιότερη εναλλακτική απέναντι στην ορθόδοξη αριστερή κριτική πρακτική. Με γνώμονα αυτή τη θεωρία, το χρίσμα του λογοτέχνη μοιάζει, τουλάχιστον σε πρώτη φάση, να αποδίδεται σε οποιονδήποτε συνειδητοποιημένο προλετάριο, απλώς, αναπαριστά καλλιτεχνικά την κοινωνική πραγματικότητα. Τα λογοτεχνικά έργα, που παραγκωνίστηκαν από τα ορθόδοξα αριστερά λογοτεχνικά περιοδικά, εξαιτίας τόσο του ελλιπούς επαναστατικού χαρακτήρα τους, όσο και του κομματικά ανένταχτου δημιουργού τους, γίνονται, έτσι, δεκτά. Τα κριτικά του σημειώματα, επομένως, όχι μόνο δεν εναρμονίζονται με αυτά των αριστερών συντρόφων του, αλλά, ορισμένες φορές, συγκρούονται μαζί τους.

Μετά την τροπή που παίρνουν τα πράγματα, γενικά, για τη μαρξιστική λογοτεχνική κριτική και, ειδικά, για τον Χουρμούζιο, από το 1934 κι έπειτα, το ήπιο πρόσημο, που αποδόθηκε στην αντανάκλαστική θεωρία, επιβεβαιώνεται ακόμα περισσότερο. Μπροστά στο νεοφερμένο, τότε, δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, το ζητούμενο αντανάκλασης της κοινωνικής πραγματικότητας στην τέχνη φαίνεται, σαφώς, πιο ελαστικό. Το ίδιο αυτό ζητούμενο, εντός εντύπων που στερούνται σοσιαλιστικού ιδεολογικού προσανατολισμού, εμφανίζεται ευκολότερα εφαρμόσιμο. Στην κριτική της ποίησης, για παράδειγμα, εκτός από τα καινούργια κριτικά του ενδιαφέροντα, όπως αυτά που αφορούν την κυπριακή ποίηση¹⁹⁰, το ενδιαφέρον για ποιήματα «μαζικού αισθήματος», προερχόμενα από «ανθρώπους του λαού»¹⁹¹, και πάλι, εντοπίζεται.

¹⁸⁹ Πρόκειται, ουσιαστικά, για την πεζογραφία, που πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 20ού αιώνα κι έχει χαρακτηριστεί ως «κοινωνικού περιεχομένου» ή «κοινωνιστική», βλ. ενδ. Roderick Beaton, «Η εθνική επέκταση και τα όριά της: Από τη Μεγάλη Ιδέα στην επαύριο της Καταστροφής 1881-1929», *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, μετάφραση Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1996, σσ. 145-150, όπου γίνεται λόγος για το «ιδεολογικό μυθιστόρημα». Αξίζει, εδώ να υπογραμμιστεί ότι ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους του είδους, ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, απασχόλησε, εκτενώς, τον Χουρμούζιο, το επόμενο διάστημα, οπότε και ξεκινά τη συγγραφή της σχετικής μονογραφίας του.

¹⁹⁰ Στη φιλολογική σελίδα της *Καθημερινής*, εντοπίζονται αρκετά κριτικά σημειώματά του για κύπριους ποιητές (βλ. ενδ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Λευτέρης Γιαννίδης, *Βήματα στην άμμο*», *Καθημερινή*, 5 Ιουλίου 1937 και Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Δ. Θ. Λιμπέρτης», *Καθημερινή*, 20 Αυγούστου 1937) ενώ, εντός της *Νέας Εστίας*, φιλοξενούνται, συχνά, κείμενά του για τη φλέγουσα κυπριακή πολιτική κατάσταση. Οι δεσμοί του Χουρμούζιου με την Κύπρο, όσο αυτός βρίσκεται σε ελληνικό έδαφος, χρήζουν, βέβαια, ξεχωριστής διερεύνησης.

¹⁹¹ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Ο μπαρμπέρης ποιητής», *Καθημερινή*, 24 Αυγούστου 1936.

Το ιδανικό αντανάκλασης της κοινωνικής πραγματικότητας στην τέχνη διατηρείται, σχεδόν αμείωτο, και στην κριτική, που ο Χουρμούζιος ασκεί, την ίδια αυτή χρονική περίοδο, στην πεζογραφία. Τα πεζογραφικά έργα, που εμπνέονται από την ιστορική πραγματικότητα της Αριστεράς, παύουν, φυσικά, να τον απασχολούν, καθώς συνειδητά απομακρύνεται από εκείνη. Όσα, όμως, με σημείο εκκίνησης την κοινωνική πραγματικότητα, στηλιτεύουν τους κρατικούς θεσμούς, εξακολουθούν, μέχρι τη στιγμή που βίαια εξοβελίζονται λόγω της μεταξικής δικτατορίας, να κατέχουν εξέχουσα θέση στις λογοτεχνικές του προτιμήσεις. Η *Κρίσις...* του Αρκάδιου Λευκού συνιστά το πιο χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα. Μια νουβέλα, που μεταγενέστερα ανάχθηκε στη χαμσουνική παράδοση και γραμματολογικά εντάχθηκε κι αυτή στην κοινωνιστική μεσοπολεμική πεζογραφία¹⁹², αν και καταδικάζεται, τότε, από την Αριστερά για την απουσία επαναστατικής προοπτικής¹⁹³, εκτιμάται από τον ίδιο, ακριβώς, επειδή, στο εσωτερικό της, η πραγματικότητα καταγράφεται με τρόπο ικανοποιητικό:

Το βιβλίο είναι ρεαλιστικό. Μα ο ρεαλισμός αυτός, απογυμνωμένος από κάθε τι το «ηθελημένο», καταντά να είναι ό,τι η πραγματική του ουσία: αλήθεια¹⁹⁴.

Η προσκόλληση στην αντανάκλαστική θεωρία δε σηματοδοτεί, ωστόσο, μονάχα την αποδοχή των λογοτεχνικών έργων, που πληρούν τα προτάγματά της, αλλά και την ανάδυση ενός αντιρρητικού κριτικού λόγου, που πορεύεται προς καθορισμένες κατευθύνσεις. Ανάγοντας τα λογοτεχνικά έργα με κοινωνικό περιεχόμενο σε ιδεατό πρότυπο, εκείνα, που δεν τηρούν αυτήν τη σύμβαση, τίθενται στο στόχαστρο. Τα κριτικά πυρά του Χουρμούζιου εκτοξεύονται, ως εκ τούτου, εναντίον των λογοτεχνικών αυτών έργων, καθώς και των δημιουργών τους, που αποστασιοποιούνται από τους προβληματισμούς και τις παθογένειες του κοινωνικού συνόλου και επικεντρώνονται στον ψυχικό κι εσωτερικό κόσμο του ατόμου. Οτιδήποτε συγκαταλέγεται στη σφαίρα του ιδιωτικού, με κυριότερο το ερωτικό αίσθημα, μόλις μετουσιώνεται λογοτεχνικά, επικρίνεται σφοδρά. Με αφορμή μια λυρική ποιητική συλλογή, διατυπώνεται, εξάλλου, χαρακτηριστικά:

¹⁹² Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Αρκάδιου Λευκού, *Κρίσις...*», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 19, Ιούλιος 1956, σσ. 69-70.

¹⁹³ Φούλα Χατζιδάκη-Πορφυρογένη, «Αρκάδιου, *Κρίσις...*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 6, Μάρτιος 1935, σ. 150.

¹⁹⁴ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Αρκάδιος Λεύκος, *Κρίσις...*», *Καθημερινή*, 21 Νοεμβρίου 1934.

Είναι η εποχή των «μεγάλων ερώτων» και των... «μεγάλων απογοητεύσεων», όλων εκείνων που δεν αφήνουν κανένα άδειο μέρος της καρδιάς τους για να γεμίσει με κάτι ανώτερο και αληθινότερο. Αν οι Νέοι μας των είκοσι χρόνων έβλεπαν τη γύρω τους ζωή με τις μιζέριες και τις πίκρες της, ίσως να μας έδιναν πράγματα βαθύτερα και ανθρωπινότερα παρά άναρθρες φωνές χωρίς ήχο...¹⁹⁵

Η αποστροφή προς τα λογοτεχνικά έργα, που διακατέχονται από το ατομικό στοιχείο, κι η προτεραιότητα του κοινωνικού εγγράφεται, συγχρόνως, στη, γενικότερα, ιδιαίτερη, τότε, σχέση της εγχώριας Αριστεράς με την έννοια της ατομικότητας¹⁹⁶. Η ιδιαιτερότητα αυτή διακρίνεται ξεκάθαρα στο προκρινόμενο πρότυπο του μυθιστορηματικού ήρωα¹⁹⁷. Στην περίπτωση του Χουρμούζιου, συμπυκνώνεται στη ρητή δήλωση προτίμησης των μυθιστορηματικών τύπων, που δε συνιστούν εξαιρετικές ατομικότητες αλλά αντιπροσωπεύουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες¹⁹⁸. Το είδος αυτών των κοινωνικών ομάδων, αν και δε διευκρινίζεται, οφείλει, με βάση τις διαμορφωμένες, υπό τη θεωρία της αντανάκλασης, θεματικές του επιλογές, να ταυτιστεί, στο μεγαλύτερο μέρος του, με τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Με όσες, δηλαδή, υποστηρίζεται ότι καταφρονούνται ή και καταπιέζονται από το αστικό σύστημα.

Προκειμένου τα λογοτεχνικά έργα, που εστιάζουν αποκλειστικά στο άτομο έναντι ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου να προτάσσονται, προϋποτίθεται ένα μαρξιστικό θεωρητικό οπλοστάσιο, σαφώς πιο διευρυμένο από αυτό της αντανάκλαστικής θεωρίας. Οι εγκελσιανές παρατηρήσεις περί λογοτεχνίας, όμως, με τις οποίες ο συγκερασμός τυπικότητας κι ατομικότητας προτείνεται ως ιδανικός για τη

¹⁹⁵ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Γ. Ν. Θεοχάρη. *Φωνές χωρίς ηχώ*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 5, Μάιος 1928, σ. 155.

¹⁹⁶ Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι το χάσμα ανάμεσα στην αριστερή και στην αστική διάνοηση φαίνεται να συμπληρώνεται από τη διαφοροποιημένη αντίληψή τους γύρω από τη σχέση κοινωνίας κι ατόμου, βλ. σχετικά Δημήτρης Τζιόβας, «Ιδεολογικές αντινομίες: ατομισμός και γενιά», *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2011, σσ. 131-135. Όπως παρατηρείται κι από τον Δημήτρη Τζιόβα, ο ίδιος ο Χουρμούζιος ισχυρίζεται ότι υπάρχουν δυο θέσεις «η κατ' εξοχήν ιδεαλιστική», σύμφωνα με την οποία, «το άτομο είναι το παν» κι αυτή «του χυδαίου υλισμού», για την οποία, «το άτομο θεωρείται κονιορτόν». Ακόμα και το 1936, ο κριτικός δεν παύει να ισχυρίζεται πως «η πνευματική έκφραση του ατόμου αποτελεί τη λογική ερμηνεία της κοινωνικής του τοποθέτησεως», αδυνατώντας να ξεδιαλύνει το άτομο από το σύνολο, βλ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Άτομον και σύνολον», *Καθημερινή*, 31 Αυγούστου 1936.

¹⁹⁷ Η αμηχανία της επίσημης αριστερής λογοτεχνικής κριτικής σχετικά με τη δημιουργία μυθιστορηματικών χαρακτήρων, καθώς κι η απορριπτική στάση της απέναντι στην ατομικότητα, περιγράφεται κι ερμηνεύεται πλήρως από τη Χρ. Ντουινιά, βλ. Χρ. Ντουινιά, «Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η κριτική του μυθιστορήματος», *ό.π.*, 1996, σσ. 403-408.

¹⁹⁸ Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», *ό.π.*, σ. 60.

σύνθεση μυθιστορηματικών χαρακτήρων¹⁹⁹, δε λαμβάνονται υπόψη από τον Χουρμούζιο. Η άποψη του György Lukács, σύμφωνα με την οποία για τη δημιουργία των χαρακτήρων και των καταστάσεων, που απαρτίζουν τη ρεαλιστική λογοτεχνία, το γενικό και το ιδιαίτερο πρέπει, αρμονικά, να συνδυάζονται, δεν έχει, ακόμη, διατυπωθεί²⁰⁰. Ό,τι θα μπορούσε να απαγκιστρώσει τον Χουρμούζιο από την κριτική επιταγή του κοινωνικού, βρίσκεται στην αφάνεια.

Οι κανονιστικές και περιοριστικές αυτές επιταγές, που επιβάλλονται από τη θεωρία της αντανάκλασης, δημιουργούν, δικαιολογημένα, την εντύπωση ότι το περιεχόμενο των λογοτεχνικών έργων τοποθετείται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και η μορφή τους στο περιθώριο. Ο ίδιος ο Plekhanov, όπως κι οι πιο τυπικοί θιασώτες της πλεχανωφικής αισθητικής, υπερασπίζεται, πράγματι, τον στενό δεσμό μεταξύ καλλιτεχνικού περιεχομένου και καλλιτεχνικής αξίας, παραβλέποντας τη μορφή²⁰¹, ενώ, συλλήβδην, η αντανάκλαστική αντίληψη για την τέχνη, στο ρωσικό έδαφος, λειτουργούσε ως εχθρική απάντηση απέναντι στον Φορμαλισμό²⁰². Παρ' όλα αυτά, η κριτική σκέψη του Χουρμούζιου δε στερείται μορφικών προβληματισμών. Η φόρμα, όπως διαπιστώνεται, μεταβάλλεται, ταυτόχρονα, με το περιεχόμενο και, πάντοτε, προσδιορίζεται κι αυτή, ομοίως με εκείνο, από τον κοινωνικό κι ιστορικό περίγυρο:

Η αλλαγή της φόρμας προϋποθέτει τη μεταβολή του περιεχομένου, προϋποθέτει ακόμα μια προσαρμογή όχι μόνο προς την επιφανειακή ζωή και τεχνική πρόοδο αλλά και στις νέες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που η πρόοδος αυτή δημιουργεί²⁰³.

Η σχέση μορφής και περιεχομένου λογίζεται, έτσι, ως διαλεκτική σχέση αλληλεξάρτησης κι αλληλεπίδρασης. Η διαλεκτική ενότητα των δύο αυτών καλλιτεχνικών στοιχείων συνεπάγεται την αδήριτη ανάγκη να εξεταστούν σχεδόν αδιαίρετα και να προσμετρηθούν αμφότερα για την πλήρη αποτίμηση του εκάστοτε λογοτεχνικού έργου.

Στο πεδίο της λογοτεχνικής κριτικής, με αντικείμενο την ποίηση, στο οποίο τέτοιοι μορφικοί προβληματισμοί, λόγω της φύσης της ποιητικής δημιουργίας,

¹⁹⁹ Φρ. Ένγκελς, «Το πρόβλημα της επαναστατικής τραγωδίας», στο Φρ. Ένγκελς & Καρλ Μαρξ, *Κείμενα για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, επιλογή-παρουσίαση Carlo Salinari, μετάφραση Στάθης Χρυσικόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας, 1975, σ. 141.

²⁰⁰ Γκέοργκ Λούκατς, «Πρόλογος», *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό*, μετάφραση Τίτος Πατρίκιος, Αθήνα, Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1957, σσ. 19-20.

²⁰¹ Γκ. Πλεχάνωφ, «Ένα μυθιστόρημα του Τσερνισέφσκι», *ό.π.*, σ. 134.

²⁰² Terry Eagleton, «The writer and commitment», *Marxism and literary criticism*, Αγγλία, Routledge, 2002, σσ. 45-46.

²⁰³ Α. Ζεβγάς, «Φώτου Γιοφύλλη, *Το τάραγμα του νερού*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 23, *ό.π.*, σ. 246.

ευοδώνονται, εμφανώς, πιο εύκολα, συγκεκριμένα ποιητικά είδη κι αναγνωρίσιμες φόρμες αναδεικνύονται ως εξόχως κατάλληλα για την επιτέλεση του αναπαραστατικού καθήκοντος της τέχνης. Ο χαρακτηρισμός «ποίηση στυλ Βάρναλη»²⁰⁴, που χρησιμοποιείται με θετικό πρόσημο από τον Χουρμούζιο, καθώς κι η ιδιαίτερη μνεία στο καλούπι του δημοτικού τραγουδιού, μαρτυρούν, ευθύς εξ αρχής, τα μορφικά ποιητικά του πρότυπα. Αυτά ταυτίζονται, εν πολλοίς, με τη λαϊκή λογοτεχνία κι υποστηρίζονται θερμά, με φθίνουσα, όμως, ένταση και, όσο απομακρύνεται από τους κόλπους της Αριστεράς, με όλο και μεγαλύτερη διάθεση διαπραγμάτευσης. Η πρώιμη βεβαιότητά του για τις δυνατότητες των λαϊκών τρόπων, μέσα από τις παρατηρήσεις του, αναδεικνύεται ολοφάνερα:

σ' αυτήν ιδίως την εποχή, [...], το λαϊκό παραμύθι, το δημοτικό τραγούδι, το λαϊκό περίγυρο, είν' ό,τι μπορεί κανείς να ονομάσει Κασταλία πηγή για την ποίηση. Έχουνε το μεγάλο πλεονέκτημα να εφοδιάζουν τον τεχνίτη με μορφές σταθερές, βαθειά αισθήματα με βιώσιμη αξία. Έχουν ακόμη και το άλλο το αφάνταστα μεγάλο προσόν τ' ότι εξασφαλίζουν τέτοια δημιουργήματα πλατειά διάδοση στο λαό, συνεπώς, δε, και παίζουν το ρόλο τους καλύτερα από κάθε άλλη μορφή τραγουδιού²⁰⁵.

Η εκτίμηση απέναντι στη λαϊκή ποίηση και ποιητική, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από αυτές τις ενθουσιώδεις, αρχικά, ανταποκρίσεις του Χουρμούζιου, εύλογα, θα μπορούσε να θεωρηθεί το προδρομικό στάδιο, με το οποίο η προσφυγή στη λαϊκότητα, που πραγματοποιείται, λίγο αργότερα, από την ορθόδοξη Αριστερά, εγκαινιάζεται. Ο νεαρός, τότε, ακόμα, κριτικός οδηγείται, βέβαια, στη συνειδητοποίηση του πλούτου της λαϊκής παράδοσης μέσω του θεωρητικού λόγου του Barbusse. Στην έρευνα του *Monde* περί προλεταριακής λογοτεχνίας, που αναδημοσιεύεται συνοψισμένη από τον Χουρμούζιο στη *Νέα Επιθεώρηση*, μεταφέρονται αυτούσια τα διδάγματα του Γάλλου διανοούμενου σχετικά με τη μορφή της λαϊκής δημιουργίας ως ιδανική επιλογή για τη σύνθεση προλεταριακής λογοτεχνίας²⁰⁶. διδάγματα που φαίνεται να βρίσκουν σύμφωνο τον ίδιο. Οι λογοτεχνικοί κριτικοί, που εκφράζουν την ορθόδοξη αριστερή καλλιτεχνική άποψη, στρέφονται στα λαϊκά πρότυπα, μετά τον εκθειασμό της λαϊκής δημιουργίας στο Πρώτο Σοβιετικό Συνέδριο Συγγραφέων²⁰⁷. Η χρονική αυτή διάφορα,

²⁰⁴ Α. Ζεβγάς, «Πέτρου Στυλίτη, *Τραγούδια*», ό.π., σ. 364.

²⁰⁵ Α. Ζεβγάς, «Παντελή Πρεβελάκη, *Στρατιώτες*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 13, Ιανουάριος 1929, σ. 35.

²⁰⁶ Α. Ζεβγάς, «Μια μεγάλη έρευνα. Προλεταριακή λογοτεχνία;», ό.π., σ. 326.

²⁰⁷ Χρ. Ντουνιά, «Προσφυγή στη λαϊκή παράδοση», ό.π., 1996, σσ. 413-415.

καθώς κι η αποστασία του Χουρμούζιου από την Αριστερά που είχε, ήδη, μεσολαβήσει, έχει ως αποτέλεσμα την αποσιώπηση των διορατικών του θέσεων και τη σταδιακή απομάκρυνση από εκείνες.

Το χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου, τα λαϊκά μορφικά αιτήματα του Χουρμούζιου παραμένουν αδιαπραγμάτευτα, η αντιρρητική λογοτεχνική κριτική, ακόμα κι απέναντι σε ομοϊδεάτες λογοτέχνες, συστηματοποιείται. Ο Χουρμούζιος προβαίνει, δηλαδή, σε αρνητικές κρίσεις λογοτεχνικών έργων, γραμμένων, συχνά, κι από κομματικά αριστερούς, που θεωρείται ότι, καλλιτεχνικά, μειονεκτούν, επειδή, ακριβώς, στη σύνθεσή τους, δεν τηρούνται τα κελεύσματα της λαϊκής δημιουργίας. Η άρθρωση αντιρρητικού κριτικού λόγου προς τους συγγραφείς, που υπήρξαν «σύντροφοι» του, δεν είναι, άλλωστε, μια ξένη τακτική για τον ίδιο. Λογοτεχνικά έργα, όπως αυτά της Γαλάτειας Καζαντζάκη²⁰⁸, επικρίνονταν για την ελλιπή αναπαράσταση του κοινωνικού γίνεσθαι και, τώρα, σε εκείνα προστίθενται κι όσα, αν και ικανοποιούν από άποψη περιεχομένου, κατασκευάζονται είτε πρόχειρα είτε πρωτοποριακά²⁰⁹.

2.2. Η επίθεση στο αστικό μυθιστόρημα

Ο αντιρρητικός κριτικός λόγος του Χουρμούζιου, που δεν κατευνάζεται μπροστά ούτε στις θεματικές κι ούτε στις στιχουργικές ατασθαλίες της αριστερής λογοτεχνικής παραγωγής, δε θα μπορούσε παρά να εμφανίζεται στιβαρός και, ιδιαίτερα, εχθρικός έναντι των αστικών καλλιτεχνικών εκφάνσεων. Η μαρτυρία πίστεως στην προλεταριακή λογοτεχνία συνδέθηκε, έγκαιρα, ήδη από τους κριτικούς διαξιφισμούς ανάμεσα στον ίδιο και τον Ξενόπουλο, με την αναγνώριση υπάρξεως αστικής τέχνης. Η ταξινομική διάκριση των συγγραφέων συνοδεύτηκε από την παραδοχή της συγγραφικής δράσης των εκπροσώπων της άρχουσας τάξης²¹⁰. Στην αστική λογοτεχνία, και στις δύο περιπτώσεις, αποδόθηκε αρνητικό πρόσημο, καθώς αυτή

²⁰⁸ Α. Ζεβγάς, «Γαλάτειας Καζαντζάκη, *Γυναίκες*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 20, ό.π., σσ. 116-117. Ο ελλιπής τρόπος που η Καζαντζάκη χειρίζεται το —κατά τον ίδιο— εύστοχα επιλεγμένο υλικό της, γίνεται αντικείμενο αρνητικού σχολιασμού και αργότερα, βλ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Γαλ. Καζαντζάκη, *Άντρες*», *Καθημερινή*, 21 Οκτωβρίου 1935.

²⁰⁹ Βλ. ενδ. Α. Ζεβγάς, «Κώστα Θρακιώτη, *Στον ελεύθερο δρόμο*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 18, Αύγουστος 1933, σ. 59, όπου το ποίημα «Λένιν», παρά τον προφανή αριστερό χαρακτήρα του, κατακρίνεται για τη φόρμα του.

²¹⁰ Α. Ζεβγάς, «Ροπές του σύγχρονου θεάτρου», ό.π., σ. 80.

κρίθηκε ως υποδεέστερη και τέθηκε εκτός των προτιμήσεων του. Η αρχική του θέση υπήρξε, άλλωστε, ξεκάθαρη:

εμείς δεν είπαμε ότι δεν υπάρχει καμία άλλη Τέχνη απ' εκείνη που δίνει στον αγώνα της εργατικής τάξης έκφραση καλλιτεχνική και ζωντανεύει τους πόθους της προλεταριακής μάζας, αλλά ότι, απλούστατα, η άλλη αυτή τέχνη δε μπορεί να μας ενδιαφέρει²¹¹

Η άρνηση του Χουρμούζιου απέναντι στην αστική καλλιτεχνική έκφραση, λαμβάνοντας υπόψη τις προθέσεις του κριτικού του λόγου αλλά και το ιστορικό πεδίο άρθρωσής του, αιτιολογείται. Οι διατυπώσεις αυτές εγγράφονται στην κοινή επιδίωξη της αριστερής διανόησης να αυτονομηθεί από την αστική καλλιτεχνική παράδοση, καλλιεργώντας την προλεταριακή τέχνη και προτρέποντας προς την υιοθέτησή της. Η αυτονόμηση αυτή διευκολύνεται σημαντικά με την υπονόμηση της αστικής λογοτεχνίας, αφού το παλαιό κι επικρατές οφείλει να στηλιτευτεί ώστε στη θέση του να αναδειχθεί το άρτι αφιχθέν. Οι ιστορικές συνθήκες και, ειδικότερα, η ιδεολογική πόλωση αστών και προλετάρων, που όλο και κλιμακώνεται, εντείνουν κι αυτές την ανάγκη να αμφισβητηθεί κάθε αστική δραστηριότητα, συμπεριλαμβανομένης και της λογοτεχνικής παραγωγής.

Η στάση αυτή του Χουρμούζιου προς τα καλλιτεχνικά παράγωγα της άρχουσας τάξης, έχοντας γνώση πλέον του θεωρητικού του οπλοστασίου, ερμηνεύεται πληρέστερα. Η συμπίεση του με τη λενινιστική αντανakλαστική θεωρία συνεπάγεται την πίστη στην υποκειμενική σύλληψη της αντικειμενικής πραγματικότητας. Οι αποδεδειγμένοι δεσμοί του με την πλεχανωφική αισθητική μαρτυρούν πως, και για τον ίδιο, ο τρόπος, με τον οποίο ο καλλιτέχνης ιδιοποιείται την περιρρέουσα πραγματικότητα, θεωρείται ότι αναπαράγεται στην τέχνη. Οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις, που συντίθενται από αστούς συγγραφείς, διακατέχονται, σύμφωνα με αυτή τη λογική, από συγκεκριμένο ιδεολογικό φορτίο, το οποίο ταυτίζεται με εκείνο του δημιουργού τους. Το μένος του κατά της αστικής λογοτεχνίας εναρμονίζεται, έτσι, με την πλεχανωφική ρητορική, που κατευθύνεται εναντίον ορισμένων χαρακτηριστικών αστικών λογοτεχνικών δειγμάτων²¹².

Στο μεσοπολεμικό νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο, και βέβαια, εντοπίζονται αστικά λογοτεχνικά έργα, με τα οποία ο Χουρμούζιος έχει την κριτική σκοπιμότητα

²¹¹ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Δυο λόγια σε μια αντικριτική», *ό.π.*, σ. 95.

²¹² Γκ. Πλεχάνωφ, «Η τέχνη και η κοινωνική ζωή», *ό.π.*, σ. 76.

και τη θεωρητική δυνατότητα να αντιπαρατεθεί. Την περίοδο αυτή, και, πιο συγκεκριμένα, κατά τα έτη 1930 με 1936, εμφανίζεται πλήθος αστικών μυθιστορημάτων. Οι συγγραφείς τους, που, αργότερα, ετεροπροσδιορίζονται ως εκπρόσωποι του αστικού ρεαλισμού²¹³, προέρχονται από το αστικό περιβάλλον κι αυτό ακριβώς πραγματεύονται και στην πεζογραφία τους. Βαδίζοντας στα πρότυπα του γαλλικού και ρωσικού κλασικού μυθιστορήματος, επικεντρώνονται, παρόμοια, σε σύνθετες ψυχολογικές καταστάσεις και σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα της αστικής ζωής. Με το έργο τους, όπως και με την ευρύτερη δράση τους εντός του λογοτεχνικού πεδίου, συχνά, αποπειρώνται να εκφράσουν αισθητικά τον πολιτικό φιλελευθερισμό, προκαλώντας, αναπόφευκτα, την αντίδραση των μαρξιστών²¹⁴.

Η πλούσια αστική μυθιστορηματική παραγωγή αυτού του είδους, φυσικά, και δεν περνά απαρατήρητη στον Χουρμούζιο. Η στροφή προς το μυθιστόρημα, που, την περίοδο αυτή, εύστοχα, διαπιστώνεται από τους περισσότερους κριτικούς²¹⁵, γίνεται ορατή και στον ίδιο. Ο λόγος του για την εκδοτική έξαρση δεν εξαντλείται, όμως, σε ποσοτικές διαπιστώσεις αλλά επεκτείνεται και σε ζητήματα περιεχομένου. Μνημονεύοντας τους Θανάση Πετσάλη, Γιώργο Θεοτοκά και Νάσο Χρηστίδη, ισχυρίζεται πως, με τα μυθιστορήματά τους, διαμορφώνεται μια συγκεκριμένη τάση. Η αναπαράσταση του αστικού γίνεσθαι, η ανάδειξη επίκαιρων κοινωνικοπολιτικών ζητημάτων, καθώς κι οι προτάσεις επίλυσης τους, άμεσα συνυφασμένες με την αστική ιδεολογία, συγκαταλέγονται στα βασικά γνωρίσματά της. Ορισμένα μόνο από τα λεγόμενά του αρκούν για να σκιαγραφήσουν τον χαρακτήρα αυτής της τάσης:

Είναι μερικά βιβλία που δεν αρκούνται μόνο να θέτουν καλλιτεχνικά μερικά κοινωνικά ζητήματα της εποχής τους [...]. Επεκτείνονται και σ' ευρύτερα προβλήματα κοινωνιολογικής και πολιτικής υφής που αποτελούν φλέγουσες επικαιρότητες. Η μεγάλη μάλιστα θέση που παραχωρείται σ' αυτά εκφράζει την πρόθεση του συγγραφέα να χρησιμοποιήσει την

²¹³ Ο Roderick Beaton, ταξινομώντας τη «νέα πεζογραφία» των ετών 1929-1936, διακρίνει, μεταξύ άλλων, την ομάδα των πεζογράφων του «αστικού ρεαλισμού» (βλ. R. Beaton, «Σε αναζήτηση μιας νέας εθνικής ταυτότητας 1929-1949», *ό.π.*, 1996, σσ. 188-190). Αρκετά από τα μυθιστορήματα, που σταχυολογούνται ως αντιπροσωπευτικά δείγματά της, απασχόλησαν τον Χουρμούζιο.

²¹⁴ Χρ. Ντουνιά, «Βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί στο λογοτεχνικό πεδίο του μεσοπολέμου», *Αργοναύτες και σύντροφοι. Όψεις του λογοτεχνικού πεδίου στη δεκαετία του '30*, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2021, σσ. 34-38.

²¹⁵ Η κριτικογραφία της δεκαετίας του 1930 σχετικά με τη στροφή, που πραγματοποιείται, τότε, προς το μυθιστόρημα, συγκεντρώνεται και σχολιάζεται εμβριθώς από τη Χρ. Ντουνιά, βλ. Χρ. Ντουνιά, «Διεκδικώντας το λογοτεχνικό πεδίο. Η στροφή προς το μυθιστόρημα», *ό.π.*, 2021, σσ. 320-330.

καλλιτεχνική μορφή σαν υποβοηθητική μιας πιο ανεπτυγμένης και απλουστευμένης αστικής συζήτησης.

Σπεύδει, λίγο παρακάτω, να ξεκαθαρίσει:

Από την άποψη αυτή το λογοτεχνικό μέρος υποχωρεί αναγκαστικά στο κοινωνιολογικό και υποχρεώνει τον αναγνώστη ή τον κριτικό ν' αντιμετωπίσει το βιβλίο που του προσφέρεται υπό τη διπλή του όψη: και ως κοινωνικό κήρυγμα και ως καλλιτεχνική προσπάθεια δευτερεύουσας όμως και εξαρτημένης μάλλον σημασίας²¹⁶.

Η μέθοδος, με την οποία τα μυθιστορήματα αυτά πρέπει να αντιμετωπιστούν, συγκεκριμενοποιείται, έστω και αναδρομικά, με τον άνωθεν τρόπο, φανερώνοντας, έμμεσα, τη δυνατότητα επιβίωσης του υλιστικού παρελθόντος του Χουρμούζιου, ακόμα, και αργότερα, εντός αριστερά διάφορων εντύπων. Το κοινωνικοπολιτικό έμβλημα της λογοτεχνίας αυτής τίθεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του, καθώς το περιεχόμενο της λογίζεται περισσότερο ως «κοινωνικό κήρυγμα», με αποκρυσταλλωμένες, δηλαδή, θέσεις επί ποικίλων κοινωνικών ζητημάτων, παρά ως λογοτεχνία. Η ερευνητική του εστίαση στις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις και τις μεταμορφώσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος μπορεί να θεωρηθεί κοινός τόπος με τη μαρξιστική αισθητική, που συναντάται από το πλεχανωφικό «κοινωνιολογικό ισοδύναμο του λογοτεχνήματος» έως και την πιο σύγχρονη «κοινωνιολογία του μυθιστορήματος» του γενετικού δομισμού²¹⁷.

Ο συγγραφέας, που με τα μυθιστορήματα του καθίσταται σημείο εκκίνησης των προβληματισμών του Χουρμούζιου περί της αστικής λογοτεχνίας και, ταυτόχρονα, εύφορο πεδίο εφαρμογής της παραπάνω μεθοδολογίας, είναι ο Πετσάλης. Στην επιλογή αυτή, βέβαια, ο νεαρός κριτικός δεν οδηγείται τυχαία. Ο Πετσάλης διαθέτει όχι μόνο αστική καταγωγή αλλά και συγκροτημένη αστική κι αντικομμουνιστική ιδεολογική ταυτότητα. Η δεύτερη τεκμαίρεται από τις κοινωνικές και πολιτικές θέσεις του, όπως, με σαφήνεια, διατυπώνονται στα άρθρα και στις θεωρητικές πραγματείες του²¹⁸.

²¹⁶ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Σταυροδρόμι του Θανάση Πετσάλη», *Καθημερινή*, 20 Μαΐου 1935.

²¹⁷ Για τον Lucien Goldmann και τον γενετικό δομισμό, τα στοιχεία, που συνθέτουν τη μυθιστορηματική πλοκή, προέρχονται από την κοινωνική πραγματικότητα κι είναι ομόλογα με τις νοητικές δομές ορισμένων κοινωνικών ομάδων, αφού το ίδιο το υποκείμενο της πολιτισμικής δημιουργίας θεωρείται συλλογικό και, κατ' επέκταση, «φωνή» μιας ολόκληρης κοινωνικής ομάδας, βλ. σχετικά Lucien Goldmann, «Το υποκείμενο της πολιτισμικής δημιουργίας», *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μετάφραση Ελένη Βέλτσου & Π. Ρυλμόν, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 1979, σσ. 140-141.

²¹⁸ Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, «Οι ταλαντεύσεις και η διαμόρφωση», *Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης: Η «πνευματική οδοιπορία» του και «Οι Μαυρόλκοι»*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1986, σσ. 51-62.

Ενισχύεται, επίσης, από την εκπεφρασμένη επιθυμία του να ενταχθεί στο Κόμμα των Φιλελευθέρων και, τελικά, την ενσωμάτωση του στο Προοδευτικό Κόμμα του Γεωργίου Καφαντάρη²¹⁹. Ο Πετσάλης πόρρω απέχει, δηλαδή, από το χουρμουζιακό μαρξιστικό σύμπαν.

Όταν ο αστός αυτός λογοτέχνης αφοσιώνεται, επομένως, με μεγαλύτερο ζήλο, στη λογοτεχνία, απογοητευμένος από την πολιτική του εμπειρία, η καχυποψία του Χουρμούζιου εγείρεται αναπότρεπτα. Η αφοσίωση αυτή εκδηλώνεται εκδοτικά με την κυκλοφορία της μυθιστορηματικής τριλογίας *Γερές και αδύναμες γενεές*, που εκτείνεται σε βάθος δυο ετών, από το 1933 έως και το 1935. Παρατηρώντας, άοκνα, την εκδοτική κίνηση, ο Χουρμούζιος τοποθετείται εναντίον και των τριών μυθιστορημάτων, που την απαρτίζουν. Η καχυποψία του αποκαλύπτεται, ήδη, από τις εναρκτήριες αράδες του πρώτου κριτικού του σημειώματος για τον συγγραφέα, στις οποίες η αστική του προέλευση δηλώνεται, υπαινικτικά, και παρουσιάζεται άρρηκτα συνυφασμένη με το λογοτεχνικό του έργο:

Γιατί προκαλεί την περιέργεια, κι ας το πούμε, κάποιο ενδιαφέρον η προσπάθεια ενός ανθρώπου του κόσμου που κατρακυλά (εννοείται, του αστικού κόσμου) να σταθεί στον ίλιγγο της κατηφορίας και να πάρει αναπνοή... Ή μάλλον κάτι άλλο: να δείξει πως η κατάπτωση, η παρακμή του κόσμου του δεν είναι κατάπτωση, δεν είναι παρακμή, αλλά απλώς πορεία...²²⁰

Με την κριτική προσέγγιση του Χουρμούζιου, το αστικό ιδεολογικό φορτίο της μυθιστορηματικής παραγωγής του Πετσάλη επιβεβαιώνεται, μετατρέποντας, γρήγορα, την αρχική αυτή καχυποψία σε δυσφορία. Στο μυθιστόρημα *Ο προορισμός της Μαρίας Πάρνη*, το πρώτο μέρος της τριλογίας, με την άτυπη εφαρμογή της μεθόδου του, ανιχνεύονται αναμφισβήτητες ενδείξεις αστισμού. Οι λεπτομέρειες, με τις οποίες συντίθενται διάφορες πτυχές της ζωής των κεντρικών ηρώων, βρίσκονται σε συμφωνία με τον αστικό τρόπο διαβίωσης. Ο ίδιος ο «προορισμός» της πρωταγωνιστικής ηρωίδας, που εντοπίζεται στην επιθυμία κοινωνικής ανέλιξης στη μεγαλοαστική τάξη, θεωρείται σκοπός απολύτως συμβατός με τις μικροαστικές επιδιώξεις²²¹. Μπροστά σε

²¹⁹ Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, *ό.π.*, σσ. 63-67.

²²⁰ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Θαν. Πετσάλη, *Ο προορισμός της Μαρίας Πάρνης*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 17, *ό.π.*, σ. 36.

²²¹ *Ο.π.*, σσ. 36-37.

τέτοια ευρήματα, το αντιρρητικό πνεύμα του φανερά, τότε, μαρξιστή νεαρού κριτικού αναδύεται μοιραία.

Η διάθεση διερεύνησης του κοινωνικού και πολιτικού υποστρώματος του πετσαλικού έργου διατηρείται, και στη συνέχεια, απαραμείωτη. Στο *Σταυροδρόμι*, όπου, μέσα από το κοινωνικοπολιτικό όραμα του πρωταγωνιστή, συλλαμβάνεται ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα, προτού αυτό απορριφθεί, ανευρίσκεται το αντίστοιχο του σε πραγματικές συνθήκες. Εκείνο ταυτίζεται με το μοντέλο του ιταλικού φασισμού και συνταυτίζεται, παράλληλα, με τα αναθεωρημένα πολιτικά πιστεύω του συγγραφέα. Στο σημείο αυτό, η πίστη στη στενή σχέση ανάμεσα στον δημιουργό και το ιδεολογικό πρόσημο του έργου αναπαράγεται ενώ, γνωρίζοντας το ιστορικό περικείμενο, μπορεί κανείς να υποπτευθεί ότι η συμφωνία του Πετσάλη με το αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα του Πλαστήρα, ίσως, υπονοείται. Οι διατυπώσεις σαν και αυτές, που ακολουθούν, υπήρξαν, μάλλον, κι η αιτία που ο αστός συγγραφέας επιχείρησε να αποποιηθεί το στίγμα του ολοκληρωτισμού²²².

Αυτή η άπιαστη χίμαιρα, η ισορροπία μεταξύ του υλισμού και του ιδεαλισμού αποτελεί την επιδίωξη, το έμβλημα του Αλέκου Πάρνη. [...] Αυτός ο τραγέλαφος που επιδιώκει ο Αλέκος Πάρνης είναι απραγματοποίητος. [...] Το πολιτικό λοιπόν αυτό πρόγραμμα του Θανάση Πετσάλη —ας μου συγχωρήσει μια αναγκαία ταυτοποίηση— είναι κι αυτό μια μεταμφίεση του ιταλικού συγκερασμένου με πολλά εθνικοσοσιαλιστικά στοιχεία φασισμού²²³.

Αν και η έκδοση του δεύτερου και τρίτου μέρους της μυθιστορηματικής τριλογίας του Πετσάλη συμπίπτει, χρονικά, με την απομάκρυνση του Χουρμούζιου από τον χώρο του αριστερού Τύπου, οι θέσεις του απέναντι στον άστο αυτόν συγγραφέα δε διαφοροποιούνται αισθητά. Αυτό που μεταβάλλεται είναι το λεκτικό του. Στα κριτικά του σημειώματα για το *Σταυροδρόμι* αλλά και τον *Απόγονο*, εντός της *Καθημερινής*, που έμελλε, λίγο αργότερα, να φιλοξενήσει και τον ίδιο τον Πετσάλη²²⁴, οι παρατηρήσεις του εκφράζονται με λιγότερο ιδεολογικά φορτισμένο λεξιλόγιο και, κατ'

²²² Αναστοχαζόμενος επί του παρελθόντος, ο Πετσάλης αναφέρεται στην περίοδο συγγραφής της τριλογίας του και διατείνεται ότι, τότε, στάθηκε «παθητικός αλλά συγκινημένος παρατηρητής» απέναντι στις νεοεμφανιζόμενες ιδεολογίες (συμπεριλαμβανομένου και του φασισμού), βλ. σχετικά Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, *Διαφάνειες*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1985, σ. 257.

²²³ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Σταυροδρόμι* του Θανάση Πετσάλη», *ό.π.*

²²⁴ Από την έρευνα στο αρχείο της *Καθημερινής*, αποδεικνύεται ότι ο Πετσάλης, κατά τη διετία 1937-1938, εμπλούτισε την εφημερίδα με τη δημοσίευση, τουλάχιστον, τεσσάρων πρωτότυπων διηγημάτων, συνυπάρχοντας, έτσι, στο ίδιο έντυπο με τον Χουρμούζιο, βλ. ενδ. Θαν[άσης] Π[ετσάλης], «*Βροχή*», *Καθημερινή*, 8 Νοεμβρίου 1937.

επέκταση, με, σαφώς, ηπιότερο τόνο. Η επιλογή του συγγραφέα, για παράδειγμα, να δώσει έμφαση στις λεπτομέρειες, που συνθέτουν την αστική ζωή, σχολιάζεται, πλέον, όπως καταδεικνύεται παρακάτω μέσω της αντιπαραβολής αποσπασμάτων, χωρίς τόσο καυστικούς όρους.

Για τον *Προορισμό της Μαρίας Πάρνη*, αποφαίνεται:

Είναι το κατ' εξοχήν αστικό μυθιστόρημα και στην επιφάνεια και στην ουσία. Στην επιφάνεια γιατί περιγράφει με αληθινά πολλή λεπτομέρεια τη διακόσμηση της ζωής των αστικών και μεγαλοαστικών στρωμάτων της σημερινής κοινωνίας [...] Σ' ολόκληρο το βιβλίο δε θα απαντήσετε ούτε μια σελίδα που να δείχνει πως οι ήρωες του έργου ενδιαφέρονται για κάτι άλλο εκτός από την καθημερινή τους συνάντηση στη γκαρσονιέρα και τη ράθυμη ζωή των πλούσιων τεμπέληδων²²⁵.

Αντίθετα, για τον *Απόγονο*, ισχυρίζεται:

Ολόκληρο το έργο περιστρέφεται γύρω από τις νευρασθενικές εκδηλώσεις του νεαρού απόγονου. [...] συγκεντρώνει όλα τα κληρονομικά και επίκτητα ελαττώματα της γενιάς του, όλες τις νοσηρές αισθαντικότητές της [...] Η λεπτομερειακή περιγραφή βαρύνει αισθητά το περιεχόμενο του βιβλίου όταν το τελευταίο αυτοεξαντλείται στην τόσο μικρή ατομική υπόθεση του νεαρού αστού Απογόνου²²⁶.

Η επίθεση του Χουρμούζιου στην αστική λογοτεχνία, καθώς κι η επιβίωση αυτής της τακτικής κατά τους πρώιμους χρόνους του στην *Καθημερινή*, κορυφώνεται, ακόμα περισσότερο, με τις θέσεις του για την *Αργώ* του Θεοτοκά. Το ενδιαφέρον του για το αστικό αυτό μυθιστόρημα εμφανίζεται, ήδη, από την έκδοση του πρώτου τόμου, το 1933, οπότε κι ο ίδιος βρίσκεται, ξεκάθαρα, στο φάσμα του μαρξισμού και, πιο συγκεκριμένα, στον αιρετικό χώρο του τροτσκιστικού του περιοδικού²²⁷. Όταν ο δεύτερος τόμος του μυθιστορήματος εκδίδεται, το ενδιαφέρον του αναπτρώνεται. Αν και, ο Χουρμούζιος, τότε, εντάσσεται στο επιτελείο της *Καθημερινής*, η επιθετική του διάθεση εκδηλώνεται με παρεμφερή τρόπο, «χωρίς να διαφοροποιείται ιδεολογικά και αξιολογικά»²²⁸, αντιγράφοντας, μάλιστα, ένα εκτενέστατο τμήμα από το πρώτο κριτικό

²²⁵ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Θαν. Πετσάλη, *Ο προορισμός της Μαρίας Πάρνης*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 17, ό.π., σ. 36.

²²⁶ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Ο Απόγονος* του Θανάση Πετσάλη», *Καθημερινή*, 3 Ιουνίου 1935.

²²⁷ Α. Ζεβγάς, «Γιώργου Θεοτοκά, *Αργώ*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 21, Νοέμβριος 1933, σσ. 161-163.

²²⁸ Α. Αργυρίου, «1936-1940», *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918 – 1940)*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2002, σ. 585.

του σημείωμα για το ίδιο μυθιστόρημα. Ανάμεσα σε όσα μεταφέρονται αυτούσια, συγκαταλέγονται κι οι εξής τοποθετήσεις:

δεν είναι δυνατό να αξιώσει βέβαια ο Γ. Θεοτοκάς πως είχε την πρόθεση να μας δώσει με ειλικρίνεια τις βασικότερες διαλεκτικές αντιθέσεις της σύγχρονης κοινωνίας για να μπορεί ο αναγνώστης να βγάλει τα αναγκαία συμπεράσματα. Αντίθετα, ό,τι χαρακτηρίζει τη συγκρότηση της σημερινής κοινωνίας μένει με πείσμα στο περιθώριο του βιβλίου. [...] Ο Θεοτοκάς πρέπει να παραδεχθεί πως η θεωρία κατά την οποία ο συγγραφέας μπορεί να είναι αντικειμενικός απέναντι των ηρώων του και των ιδεολογικών διαμορφώσεων τους έχει από καιρό ξεθωριάσει²²⁹.

Η αυτούσια αυτή παράθεση συνιστά μια αυταπόδεικτη ένδειξη της αδυναμίας του Χουρμούζιου να αποχωριστεί, πλήρως, την κριτική ιδιοσυγκρασία που είχε καλλιεργήσει εντός της Αριστεράς. Ο κριτικός επανέρχεται, το 1936, στις ίδιες ενστάσεις κατά της *Αργώς*. Με το απόσπασμα που επιλέγεται προς αναδημοσίευση, η ανεπάρκεια του Θεοτοκά στην αναπαράσταση των διαλεκτικών αντιθέσεων της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας επαναφέρεται στο προσκήνιο. Η πρόθεσή του για αντικειμενικότητα στη μυθιστορηματική παρουσίαση των ιδεολογικών ρευμάτων και των τάσεων, που συνθέτουν την πραγματικότητα, θεωρείται κι από αυτόν, όπως κι από την ορθόδοξη, τότε, αριστερή λογοτεχνική κριτική²³⁰, μια ανέφικτη επιδίωξη. Θα περάσει, άλλωστε, ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα προκειμένου να μπορέσει να του αναγνωρίσει την ιδεολογική ανιδιοτέλεια²³¹.

Η προέλευση των αντιρρήσεων, που ο Χουρμούζιος θέτει εναντίον της *Αργώς*, αποκαλύπτεται, όσο ο αντίλογος του αναπτύσσεται, κι εντοπίζεται, πράγματι, στο μαρξιστικό θεωρητικό του οπλοστάσιο. Ο λόγος του περί «διαλεκτικών αντιθέσεων» και, ειδικότερα, η θεώρηση αυτών ως συνθετικό στοιχείο της κοινωνίας συμπίπτει με

²²⁹ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά», *Καθημερινή*, 16 Μαρτίου 1936.

²³⁰ Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Γιώργου Θεοτοκά: *Αργώ*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 25, Ιανουάριος 1934, σ. 34.

²³¹ Ο Χουρμούζιος, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά, με αφορμή την έκδοση του μυθιστορήματος *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, διαπιστώνει για τον Θεοτοκά: «Η γενιά μας και οι γονείς που μας διαδέχονται πρέπει να είναι ευγνώμονες στον κ. Θεοτοκά. Είναι, έως την ώρα, ο πρώτος που κατόρθωσε να συλλάβει με πολυεδρική όραση, με ασφάλεια κρίσεως που την βοηθάει η ψυχραιμία της εποπτείας, με ιδεολογική ανιδιοτέλεια και με ψυχολογική διεισδυτικότητα, το έμψυχο σχήμα και νόημα μιας ολόκληρης εποχής και δίνοντας στη σύλληψη του τη μυθική διάσταση μπορεί να εκβιάζει την κατάφαση της ιστορικής κυρώσεως» (βλ. Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Ένα μυθιστόρημα – μαρτυρία, Γ. Θεοτοκά: *Ασθενείς και Οδοιπόροι*», *Καθημερινή*, 16 Απριλίου 1964 και Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Ένα μυθιστόρημα – μαρτυρία, Γ. Θεοτοκά: *Ασθενείς και Οδοιπόροι*», *Καθημερινή*, 23 Απριλίου 1964). Η ιδεολογική μεταστροφή του Χουρμούζιου είχε, βέβαια, τότε, ήδη, πραγματοποιηθεί και, κατά συνέπεια, η κριτική του σκέψη είχε απαγκιστρωθεί από τον μαρξισμό.

έναν από τους βασικούς ενγκελσιανούς νόμους του διαλεκτικού υλισμού, με τον οποίο η «πάλη των αντιθέτων» αναδεικνύεται σε κινητήρια δύναμη του προτσές της εξέλιξης²³². Η διαφωνία του απέναντι στον στόχο του Θεοτοκά για αμεροληψία εκφράζεται με μαρξιστικά επιχειρήματα, καθώς η υλιστική ρητορική αναπαράγεται με τη διαπίστωση «ο συγγραφέας είναι δεμένος με το δημιούργημά του όσο είναι δεμένος και με τον περίγυρό του»²³³.

Ο συγγραφέας, ιδιαίτερα, στην περίπτωση του Θεοτοκά, δε λογίζεται, βέβαια, μόνο ως λογοτέχνης αλλά κι ως διανοητής, με την ευρύτερη έννοια του όρου, και με συγκεκριμένη ιδεολογική σκευή. Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις του αστού αυτού δημιουργού υπήρξαν γνωστές στον Χουρμούζιο. Η ανάμιξή του στις συζητήσεις, που αφορούν την πολιτική κι ιδεολογική πραγματικότητα, δεν παραβλέπεται. Η αναφορά στις «δύο» σχετικές «μικρές μελέτες» του²³⁴, με την οποία, προφανώς, εννοούνται τα πρόσφατα, τότε, εκδοθέντα δοκίμια του, *Ελεύθερο πνεύμα* κι *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, σημαίνει την αναγνώριση του διανοητικού του έργου. Εκείνο, όπως οι πολλαπλές, πλέον, προσεγγίσεις του επιβεβαιώνουν²³⁵, διαπνέεται από τις αξίες και τα ιδεώδη του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού και στέκεται στον αντίποδα του μαρξισμού.

Στον στενό τρίπτυχο δεσμό, που ο Χουρμούζιος επικαλείται, ανάμεσα στον δημιουργό, το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες δημιουργίας του, το ιδεολογικό αυτό πεδίο του Θεοτοκά αποδεικνύεται στοιχείο καθοριστικής σημασίας. Η *Αργώ* αντιμετωπίστηκε από τον κριτικό ως κανάλι διοχέτευσης των ιδεών του συγγραφέα της. Ο τρόπος, με τον οποίο οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες οικοδομούνται, υποστηρίχθηκε πως διαμορφώνεται υπό το φως της ιδεολογίας του. Η ιδεολογική τους θέση, δηλαδή, είτε συνάδει εξ ολοκλήρου με αυτήν του δημιουργού τους είτε παρουσιάζεται διάφορη, χωρίς, όμως, να απελευθερώνεται από τον υποβόσκοντα φιλελευθερισμό του, πράγμα που μαρτυρείται από τη συγγραφική προοπτική που ακολουθείται κατά τη σύνθεση του μυθιστορήματος.

²³² Φρ Ένγκελς, «Διαλεκτική», *Η διαλεκτική της φύσης*, μετάφραση Ευτύχης Μπιτσάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2011, σσ. 189-190.

²³³ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Αργώ του Γιώργου Θεοτοκά», *Καθημερινή*, ό.π.

²³⁴ Ό.π.

²³⁵ Για το ιδεολογικό πεδίο του Θεοτοκά, η βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια, βλ. ενδ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Τα όρια του ελληνικού φιλελευθερισμού: Το παράδειγμα του Γιώργου Θεοτοκά», *Διαβάζω*, τχ. 137, 12 Φεβρουαρίου 1986, σσ. 37-40 και Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ο Γ. Θεοτοκάς την εποχή των άκρων», *Νέα Εστία*, τχ. 1784, Δεκέμβριος 2005, σσ. 976-984, ενώ, για τη στάση του απέναντι στον κομμουνισμό, ιδιαίτερα κατατοπιστικές είναι κι οι προλογικές παρατηρήσεις του Νίκου Αλιβιζάτου, βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Πρόλογος», στο Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1996, σσ. 62-66.

Η παρουσίαση του κομμουνισμού, επί παραδείγματι, όπως πραγματώνεται μέσα από το πρόσωπο του Δαμιανού Φραντζή, κρίθηκε, ήδη από το 1933, μονομερής κι ελλιπής, με αναμφισβήτητες αρνητικές συνδηλώσεις, ενώ, το 1936, η μονοπώληση του ενδιαφέροντος με λεπτομέρειες της αστικής ζωής των ταξικά παρακμαζόντων Νοταράδων δε θα μπορούσε παρά να επικριθεί, καθώς εκλαμβάνεται ως αδιαφορία για τη διαλεκτική κίνηση των κοινωνιών. Οι διατυπώσεις του υπήρξαν, αμφότερες, σαφέστατες:

Ο κομμουνισμός του Δαμιανού Φραντζή δεν είναι η λογική κατάληξη μιας σειράς παρατηρήσεων πάνω στη σύγχρονη κοινωνία —τις παρατηρήσεις αυτές τουλάχιστον δεν τις βλέπουμε πουθενά στο βιβλίο— μα το αποτέλεσμα μιας εσωτερικής σύγκρουσης συναισθημάτων. Ένας κομμουνισμός σχεδόν από πείσμα παρά από πεποίθηση. (Εδώ μπορεί άραγε ο κ. Γ. Θεοτοκάς να αξιώσει το εύσημο της «αμεροληψίας» και της «αντικειμενικότητας», όταν αποφεύγει τη διαλεκτική ανάλυση της κοινωνίας σαν ο διάλογος τ' αγίασμα;)²³⁶

Οι Νοταράδες αρχίζουνε από μια πλούσια ακμή και καταλήγουν στον αφανισμό. [...] Αλλά αυτή η παρακμή που ο Θεοτοκάς την ξετυλίγει μέσα σε τόσα συμπαθή χρώματα, είναι καθαρά φιλολογική. Δεν στέκει με κανένα της ποδάρι στο στερεό έδαφος της κοινωνικής πραγματικότητας. [...] δε βρίσκεται σε καμιά απολύτως συνάρτηση με την όλη διαλεκτική κίνηση των κοινωνιών.²³⁷

Η αστική ταυτότητα κι η ευρύτερη δράση τόσο του Πετσάλη όσο και του Θεοτοκά, σε συνδυασμό με τη μυθιστορηματική πραγμάτευση κοινωνικών ζητημάτων, με τον ορισμένο αυτόν τρόπο, δεν αφήνουν περιθώρια στον Χουρμούζιο για την αποδοχή τους. Η στροφή προς θεματικές, που άπτονται του συνόλου, και, κυρίως, η προσπάθεια να εισαχθεί κοινωνικός προβληματισμός στη λογοτεχνία μοιάζει, αρχικά, να εκτιμάται. Η ανάπτυξη της υπόθεσης, όμως, μέσω της αναγωγής των γεγονότων στον ατομικό παράγοντα κι όχι στη διαλεκτική νομοτέλεια και τον κοινωνικό ντετερμινισμό, καταδικάζεται. Οι προσεγγίσεις τους αντιτίθενται, τελικά, στις κριτικές του προτιμήσεις για το κοινωνικό έναντι του ατομικού, καθώς θεωρούνται περισσότερο ατομοκεντρικές παρά κοινωνιοκεντρικές.

²³⁶ Α. Ζεβγάς, «Γιώργου Θεοτοκά, *Αργώ*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 21, ό.π., σ. 163.

²³⁷ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά», *Καθημερινή*, ό.π.

Παρόμοια, αρνητική στάση υιοθετείται από τον Χουρμούζιο και στα κριτικά του σημειώματα για τα μυθιστορήματα του Άγγελου Τερζάκη. Το 1935, οπότε, κι ο κριτικός καταπιάνεται, για πρώτη φορά, με τη λογοτεχνική παραγωγή του αστού αυτού συγγραφέα, ο Τερζάκης είχε, ήδη, ενταχθεί στον περιοδικό κύκλο της *Ιδέας*. Η ένταξη του σηματοδοτεί τη συμπίεση με διανοούμενους, όπως τον Θεοτοκά, οι οποίοι πρέσβευαν τον φιλελευθερισμό κι επιτίθονταν απροκάλυπτα στον κομμουνισμό. Η επιλογή αυτή, σε καλλιτεχνικό, ειδικότερα, επίπεδο, μεταφράζεται ως αποστασία από τα αιτήματα της αριστερής διανόησης²³⁸. Η αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας υπό μαρξίζουσα οπτική, που συνιστούσε προτεραιότητα για τους εκπροσώπους της, περιφρονείται, ολωσδιόλου, από τον ίδιο.

Η ελλιπής διάθεση του συγγραφέα να διεισδύσει στους αιτιοκρατικούς δεσμούς του κοινωνικού γίνεσθαι και κατ' ουσία η περιφρόνηση των μαρξιστικών αυτών προσταγμάτων για την τέχνη πυροδοτούν την αντίδραση του Χουρμούζιου. Στα μυθιστορήματα του Τερζάκη ανιχνεύονται θεματικά μοτίβα, που δύνανται να λειτουργήσουν ως αντικείμενο κοινωνιολογικής ανάλυσης και πολιτικού σχολιασμού, και γι' αυτό, ακριβώς, φαίνονται ικανοποιητικά. Το τελικό αποτέλεσμα αξιολογείται, ωστόσο, αρνητικά, καθώς η δυνατότητα αυτή δεν αξιοποιείται. Η αφήγηση εστιάζει, όπως διαπιστώνεται, στην ψυχογράφιση αυθύπαρκτων πρωταγωνιστικών ηρώων, παραμερίζοντας τα κοινωνικά φαινόμενα καθ'αυτά. Η εξακριβωμένη δυσφορία του κριτικού μπροστά στην ατομικότητα κι η γενικότερη αδυναμία του να αντιληφθεί την αξία της ατομικής έκφρασης τον οδηγούν σε τέτοια συμπεράσματα:

όσο κι αν η δύναμη της ψυχογραφίας αποτελεί αρετή συγγραφική, όταν στην τελευταία της ανάλυση περιορίζεται στον στενό κύκλο των ηρώων του Τερζάκη, χωρίς την εσωτερική δύναμη ν' απλωθεί σε γενικεύσεις που στέκουν μόνο όταν οι ατομικές εκδηλώσεις αποτελούν διακλάδωση αναγκαία της τέτοιας ή τέτοιας κοινωνικής διάρθρωσης, η ψυχογραφία παραμένει περιγραφή ειδικών περιπτώσεων και αποκλείει κάθε λογική συνάρτηση με ευρύτερες κοινωνικές αιτίες²³⁹.

²³⁸ Η αντιπαράθεση της *Ιδέας* με την Αριστερά σε ιδεολογικό και λογοτεχνικό πεδίο σκιαγραφείται αναλυτικά από τη Γεωργία Λαδογιάννη, βλ. Γεωργία Λαδογιάννη, «Η θεώρηση της κρίσης και ο “αγώνας” για την παρέμβαση της», *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον μεσοπόλεμο. Η παρέμβαση του περιοδικού “Ιδέα”*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2007, σσ. 90-174.

²³⁹ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Η παρακμή των σκληρών του Άγγελου Τερζάκη*», *Καθημερινή*, 14 Ιανουαρίου 1935.

Τα πυρά αυτά, που εξαπολύονται εναντίον των αστικών μυθιστορημάτων και των δημιουργών τους, ουδέποτε κατευθύνονται προς το μέρος του Μ. Καραγάτση. Η πρώτη συλλογή διηγημάτων του στάθηκε αφορμή για την αναγνώριση του συγγραφικού του ταλέντου²⁴⁰. Η δημοσίευση της *Χίμαιρας*, μόλις έναν χρόνο αργότερα, επιβεβαίωσε την πρώτη του εκτίμηση²⁴¹. Η απουσία ενδιαφέροντος για ουσιαστικότερη ενασχόληση με τα κοινωνικά ζητήματα αποτέλεσε περισσότερο ευκαιρία για συμβουλές επί του περιεχομένου παρά μομφή. Η τακτική αυτή, σχεδόν όμοια με τη στάση της ορθόδοξης Αριστεράς απέναντι στον συγγραφέα²⁴², υποδεικνύει ότι ο κριτικός βρίσκεται, στις σπάνιες κι αποκλίνουσες περιπτώσεις, να συγκλίνει με τους εκπροσώπους του αριστερού θεσμικού κριτικού λόγου.

2.3. Η άμβλυνση των ορίων της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής

Η πίστη στην προλεταριακή λογοτεχνία και στην αντανakλαστική θεωρία, καθώς κι η επιθετική πρακτική απέναντι στο αστικό μυθιστόρημα, έχουν, καταστήσει εμφανές ότι, στην κριτική σκέψη του Χουρμούζιου, η ταξική κι ιδεολογική προέλευση του συγγραφέα εμφανίζεται να κατέχει σημαντική θέση. Ο χαρακτηρισμός «προλετάριος λογοτέχνης», πάντοτε, θετικά επιφορτισμένος, χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει τους συγγραφείς με την αντίστοιχη ταξική καταγωγή. Η επιτυχημένη μετουσίωση της πραγματικότητας σε λογοτεχνικό προϊόν θεωρήθηκε αποκλειστικό προνόμιο των ιδεολογικά συνεπών προλεταρίων και, ταυτόχρονα, αδύνατο σημείο των αστών δημιουργών. Η λογοτεχνική αξία φαίνεται, επομένως, για τον Χουρμούζιο, να καθορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από την ταξική κι ιδεολογική ταυτότητα του λογοτέχνη.

Οι κριτικές του αποτιμήσεις έρχονται, ωστόσο, κάποιες φορές, να ανατρέψουν αυτήν τη διαπίστωση. Οι αρνητικές κρίσεις ορισμένων λογοτεχνικών έργων, γραμμένων από προλετάρους κι ιδεολογικά συνειδητοποιημένους μαρξιστές, και,

²⁴⁰ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Το συναζάρι των αμαρτωλών* του Μ. Καραγάτση», *Καθημερινή*, 6 Μαΐου 1935.

²⁴¹ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Χίμαιρα* του Μ. Καραγάτση», *Καθημερινή*, 14 Ιουνίου 1937.

²⁴² Στους κομματικούς *Νέους Πρωτοπόρους*, η Φούλα Χατζιδάκη εκφράζεται, κι εκείνη επαινετικά για τη συγγραφική δεινότητα του Μ. Καραγάτση, αναγνωρίζοντάς του «καλές προθέσεις» και προτρέποντάς τον προς βέλτιστη διαχείριση του μυθιστορηματικού του υλικού ώστε να διατυπωθούν και κοινωνικοί προβληματισμοί, βλ. Φ[ούλα] Π[ορφυρογένη], «Μ. Καραγάτση, *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 12, Δεκέμβριος 1933, σ. 396. Για την αποσιωπημένη σχέση του Μ. Καραγάτση με την Αριστερά, βλ. Χρ. Ντουνιά, «Ο Καραγάτσης και η Αριστερά» στο Μ. Καραγάτσης, «*Ο αγαπών σε, Μίτιας*», *Γράμματα και ημερολόγια: 1928-1933*, φιλολογική επιμέλεια-επίμετρο Χρ. Ντουνιά, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2023, σσ. 142-171.

αντιστρόφως ανάλογα, οι θετικές τοποθετήσεις για τη λογοτεχνική παραγωγή του αστού Καραγάτση δεν υπήρξαν τα μοναδικά τέτοια παραδείγματα. Η απόπειρα προσεταιρισμού λογοτεχνών, που στέκονται εκτός της προλεταριακής τάξης, εντοπίζεται, αρκετά νωρίτερα. Ο Χουρμούζιος, προβαίνει, ήδη από την απαρχή της κριτικής του πορείας, και, έπειτα, με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα, σε αυτήν την αιρετική τακτική. Αναδεικνύεται, με αυτόν τον τρόπο, όπως μέλλει να αποδειχθεί, όχι μόνο το ανορθόδοξο, για τα ελληνικά δεδομένα, του κριτικού του χαρακτήρα αλλά και το αφυπνισμένο πνεύμα του γύρω από τα μαρξιστικά αισθητικά διδάγματα.

Η οικειοποίηση λογοτεχνών, φαινομενικά, ασύμβατων με την Αριστερά, είναι μια συνήθεια που, διαχρονικά, παρατηρείται στη μακρά εξωελλαδική μαρξιστική αισθητική παράδοση. Σαράντα χρόνια πριν τα πρώτα κριτικά βήματα του Χουρμούζιου πραγματοποιηθούν, ο βασιλόφρονας Honore de Balzac εγκωμιάστηκε, για το λογοτεχνικό του έργο, από τους Marx και Engels²⁴³. Μερικά χρόνια αργότερα, τα τολστοϊκά μυθιστορήματα και διηγήματα, παρά τις αστικές καταβολές του δημιουργού τους, εκτιμήθηκαν από τον Lenin για την καλλιτεχνική αρτιότητα, με την οποία αναπαριστούν την προεπαναστατική Ρωσία²⁴⁴. Ο κριτικός, αστικής καταγωγής κι ο ίδιος του και προβληματισμένος μαρξιστής σε θέματα αισθητικής κι ιδεολογίας, έχοντας γνώση, μάλλον, των θέσεων αυτών, δε μπορούσε να μην υποστηρίξει κι εκείνος τη δυνατότητα εξαιρέσεων.

Η στάση του Χουρμούζιου απέναντι στη μυθιστορηματική και διηγηματογραφική παραγωγή του Στρατή Μυριβήλη καθίσταται το πιο ευδιάκριτο δείγμα αυτής της υποστήριξης. Οι ιδεολογικές διαφορές τους παρατηρούνται μα παρακάμπτονται, μπροστά στις αρετές του λογοτεχνικού του έργου, που, έντονα, υπογραμμίζονται. Όταν ο Μυριβήλης τάσσεται, ακόμα, υπέρ του Κόμματος των Φιλελευθέρων²⁴⁵, ο κριτικός δε διστάζει να υπερβεί τις ιδεολογικοπολιτικές αγκυλώσεις του και να εκφραστεί επαινετικά για την ψυχογραφική του δεξιότητα. Παρόμοια, και στη συνέχεια, η πολιτική στροφή του συγγραφέα προς συντηρητικότερες ιδέες, που κορυφώνεται με τη στήριξη του μεταξικού καθεστώτος

²⁴³ Φρ. Ένγκελς, «Ο ρεαλισμός του Μπαλζάκ», στο Φρ. Ένγκελς & Καρλ Μαρξ, *Κείμενα για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, ό.π., 1975, σσ. 132-135.

²⁴⁴ Β. Ι. Λένιν, «Ο Λέων Τολστόι σαν καθρέφτης της ρωσικής επανάστασης», *Για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, ό.π., 1973, σ. 34.

²⁴⁵ Για τις ιδεολογικές και πολιτικές στάσεις του Μυριβήλη, βλ. ενδεικτικά Στρατής Ι. Αναγνώστου, «Οι ιδεολογικές στάσεις του Μυριβήλη. Οι καταβολές και επιδράσεις τους στο έργο του», στο Π. Σκορδάς (επιμ.), *Στρατής Μυριβήλης, 30 χρόνια από τον θάνατό του*, Μυτιλήνη, Εκδόσεις Δήμου Μυτιλήνης, 2000, σσ. 130-139.

και την αντικομμουνιστική ρητορική του²⁴⁶, δεν αποτελεί τροχοπέδη για την αναγνώριση του λογοτεχνικού του ταλέντου. Η εκτίμηση του Χουρμούζιου, σχεδόν αμετάκλητη, συνοψίζεται, χαρακτηριστικά, στις εξής διατυπώσεις:

το έργο του Μυριβήλη είναι προπαντός ψυχογραφικό [...] Και η ψυχολογική ανάλυση είναι πραγματικά άξια μεγάλου και πεπειραμένου τεχνίτη. Είναι (εννοείται, ο Μυριβήλης), ή τουλάχιστον θέλει να φαίνεται, αμείλιχτος εχθρός της εκμεταλλεύτριας τάξης [...], μα ταυτόχρονα κρατά μια άφιλη, αν όχι εχθρική, στάση απέναντι στον κομμουνισμό— γιατί κι αυτός έχει μερικά αίματα... [...] νιώθει την καυτερή αλήθεια, βλέπει τη δυστυχία και την αθλιότητα των θυμάτων του Κράτους και των μπουρζουάδων και τη συμπονεί...²⁴⁷

Οι θεματικές επιλογές του Μυριβήλη θεωρούνται το στοιχείο εκείνο, χάρη στο οποίο το συγγραφικό του χάρισμα γονιμοποιείται, και, προφανώς, σημαντικά, υπολογίζονται στην αξιολόγηση του λογοτεχνικού του έργου. Ο Χουρμούζιος προτρέπει προς ανάγνωση του μυθιστορήματος *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* γιατί, στον πυρήνα του, ανιχνεύεται αντιπολεμικό περιεχόμενο, που, ισχυρά, αναδύεται μέσα από την αποτύπωση του μεταπολεμικού τραύματος. Στις συλλογές διηγημάτων του συγγραφέα, επίσης, ανευρίσκονται «θέματα ανθρώπινα, δηλαδή της τρέχουσας ζωής»²⁴⁸, με τα οποία ικανοποιείται το ιδανικό του κοινωνικού κι επικαιρικού χαρακτήρα της λογοτεχνίας. Το πρωτογενές θεματικό υλικό λογίζεται, έτσι, παρά τις «ιδεολογικές προχειρότητες»²⁴⁹ στη διαχείριση του, πρόσφορο και το αποτέλεσμα καλλιτεχνικά δικαιωμένο.

Οι ιδιαίτερες αυτές θέσεις του Χουρμούζιου απέναντι στο λογοτεχνικό έργο του Μυριβήλη ερμηνεύονται πληρέστερα μέσα από τη συνεξέταση τους με τις προσωπικές του ιδεολογικές μεταπτώσεις. Οι κρίσεις του για τον συγγραφέα διατυπώνονται σε μια χρονική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας, ο κριτικός βρίσκεται σε διάσταση με το κομμουνιστικό κόμμα και, κατ' επέκταση, δε δεσμεύεται από τους περιορισμούς του

²⁴⁶ Οι ενδείξεις του αντικομμουνισμού στο λογοτεχνικό του έργο, καθώς κι η αντικομμουνιστική του δράση, συνοψίζονται από την Αναστασία Μητσοπούλου, βλ. Α. Μητσοπούλου, «Ο αντικομμουνισμός στη λογοτεχνία», *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20^ο αιώνα»*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επίκεντρο, 2014, σσ. 232-234 και σσ. 236-238.

²⁴⁷ Α. Ζεβγιάς, «Στρατή Μυριβήλη, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 22, Δεκέμβριος 1933, σ. 206.

²⁴⁸ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Το γαλάζιο βιβλίο* του Στρατή Μυριβήλη», *Καθημερινή*, 12 Ιανουαρίου 1940.

²⁴⁹ Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «*Το πράσινο βιβλίο* του Στρατή Μυριβήλη», *Καθημερινή*, 18 Νοέμβρη 1935.

σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Τέτοιες δεσμεύσεις θα οδηγούσαν, άλλωστε, αναμφίβολα, στην αποκήρυξη τόσο του μυριβηλικού έργου²⁵⁰ όσο και του δημιουργού του²⁵¹. Το δικό του κριτικό πνεύμα, ανεξάρτητο από την επίσημη κομματική γραμμή, του επιτρέπει, αντιθέτως, την υπεράσπιση του. Τα επιχειρήματά του προσιδιάζουν, μάλιστα, στον κριτικό τρόπο ομοϊδεατών του της προσοσιαλιστικού ρεαλισμού εποχής²⁵².

Ο Χουρμούζιος, βέβαια, ήδη από την περίοδο που προηγείται της εμφάνισης του σοσιαλιστικού καλλιτεχνικού δόγματος, προχωρά σε κριτικές επιλογές, που μοιάζουν, ακόμα, ξένες για το λογοτεχνικό σώμα της Αριστεράς. Η *Νέα Επιθεώρηση* ανήκει στο χώρο της κομμουνιστικής παράταξης, τη χρονική στιγμή, κατά την οποία ο ίδιος οδηγείται σε έπαινο με αποδέκτη τον Καρυωτάκη, πράγμα «όχι και τόσο συνηθισμένο για ένα αριστερό έντυπο»²⁵³. Η σχέση της αριστερής λογοτεχνικής κριτικής με την καρυωτακική ποίηση, ως τότε, χαρακτηρίζεται από αμήχανη σιωπή, που, στη συνέχεια, αντικαθίσταται από ανομολόγητους δεσμούς και, τελικά, μετά την επικράτηση της ζντανοφικής καλλιτεχνικής αντίληψης, από αδιαπραγμάτευτη άρνηση²⁵⁴. Η πεισιθάνατη διάθεση κι η απαισιοδοξία του Καρυωτάκη δε συμβάδίζουν, εξάλλου, με όσα εκείνοι προασπίζονταν.

Με την αναγγελία της έκδοσης για την ποιητική συλλογή *Ελεγεία και Σάτιρες*²⁵⁵, τη θετική κρίση γι' αυτήν, καθώς και τη νεκρολογία του ποιητή²⁵⁶, ο κριτικός διαφοροποιείται αισθητά από το αριστερό αυτό κλίμα, δηλώνοντας με παρρησία:

²⁵⁰ Οφείλει, εδώ, να σημειωθεί, ενδεικτικά, ότι, στους κομματικούς *Νέους Πρωτοπόρους*, όπου το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού επικρατεί, το μυριβηλικό έργο χαρακτηρίζεται «σωρός από αστικά σκουπίδια» (βλ. Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Στρατή Μυριβήλη: *Η ζωή εν τάφω*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1934, σ. 79). Το χάσμα ανάμεσα στη *Νέα Επιθεώρηση* και στους *Νέους Πρωτοπόρους* ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης του Μυριβήλη, δε διαφεύγει και από την προσοχή της Χρ. Ντουνιά (βλ. Χρ. Ντουνιά, «*Νέα Επιθεώρηση [1928-1929]*», *ό.π.*, 1996, σσ. 142-144).

²⁵¹ Ένα εκτενέστατο ανυπόγραφο σημείωμα στον *Ριζοσπάστη*, όπου ο Μυριβήλης επικρίνεται με ιδιαίτερο μένος, είναι χαρακτηριστικότατο της στάσης που η Αριστερά διαφύλασσε προς τον συγγραφέα, βλ. [Ανυπόγραφο], «Φασίστες διανοούμενοι. Ο Σ. Μυριβήλης, το *Πράσινο Βιβλίο* και το έργο του», *Ριζοσπάστης*, 13 Μαρτίου 1936.

²⁵² Βλ. ενδ., Π. Πικρός, «Στρατή Μυριβήλη: *Διηγήματα*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 5, Μάιος 1928, σσ. 155-156, όπου ο Πικρός ανταποκρίνεται θετικά στη συλλογή διηγημάτων του Μυριβήλη, δίνοντας έμφαση στο αντιπολεμικό περιεχόμενο και προσπερνώντας τις ιδεολογικές διαφορές.

²⁵³ Χρ. Ντουνιά, «Η Αριστερά του μεσοπολέμου και ο Καρυωτάκης», *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000, σ. 120.

²⁵⁴ Η διερεύνηση της αριστερής λογοτεχνικής κριτικής, που ασκείται με αντικείμενο τον Καρυωτάκη, και εξελίσσεται από την πλήρη άρνηση ως την πλήρη αποδοχή, πραγματοποιείται διεξοδικά από τη Χρ. Ντουνιά, βλ. Χρ. Ντουνιά, *ό.π.*, 2000, σσ. 129-141.

²⁵⁵ [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφικό δελτίο», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2, *ό.π.*, σ. 64.

²⁵⁶ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Εκείνοι που φεύγουν... Κ. Καρυωτάκης», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 8, *ό.π.*, σ. 254.

Ο Καρυωτάκης είναι αναμφισβήτητα ποιητής με ταλέντο. Κι έτσι μας παρουσιάζεται, στις πιο καλές ώρες του. Είναι αρκετό να διαβάσει κανείς την τελευταία του ποιητική συλλογή για να το διαπιστώσει.²⁵⁷

Η ευμενής αυτή ανταπόκριση του Χουρμούζιου στην καρυωτακική ποίηση έχει, εύστοχα, εξεταστεί, με γνώμονα τις ευρύτερες εξελίξεις στο σύγχρονό του κοινωνικό και λογοτεχνικό πεδίο. Η συνδικαλιστική δράση του Καρυωτάκη κι η σύγκρουσή του με τον υπουργό, στα πλαίσια του δημοσιοϋπαλληλικού ζητήματος, θεωρήθηκαν εξωλογοτεχνικοί παράγοντες, που ήγειραν το ενδιαφέρον του κριτικού γύρω από την προσωπικότητά του. Η στενή φιλία του ποιητή με τον αριστερό λογοτέχνη, Ιωσήφ Ραφτόπουλο, αντιμετωπίστηκε, κι αυτή, παρόμοια, ως πιθανό κίνητρο²⁵⁸. Σε αυτά συγκαταλέχθηκε και το αρνητικό κριτικό σημείωμα για την τελευταία καρυωτακική ποιητική συλλογή από τον Βασίλη Ρώτα στα *Ελληνικά Γράμματα*²⁵⁹, το οποίο λογίστηκε ως το άτυπο σημείο αντιπαράθεσης.

Μέσα από το κριτικό σημείωμα του Χουρμούζιου, αποκαλύπτεται, ωστόσο, ότι, εκτός από τις εξωλογοτεχνικές αυτές παραμέτρους, η λογοτεχνική αξία του καρυωτακικού ποιητικού έργου καθ' αυτή είναι εκείνη, που τον ωθεί στον εγκωμιασμό του. Οι επιφυλάξεις του για τα *Ελεγεία*, με επιχείρημα την αδυναμία του ποιητή να συνδέσει τα μελαγχολικά αισθήματα της καθημερινής ζωής με τις βαθύτερες κοινωνικές τους αιτίες, παραμερίζονται μπροστά στον επιδέξιο σατιρικό του τρόπο. Στο δεύτερο μέρος της καρυωτακικής ποιητικής συλλογής, στις *Σάτιρες*, εντοπίζεται ένα επαινετό πνεύμα αντικομοφορισμού, που συνίσταται στην ικανότητα του ποιητή να ασκεί έμμεσα κοινωνική κριτική²⁶⁰. Η αποδομητική κι απομυθοποιητική αυτή λειτουργία της σάτιρας χαρακτηρίζεται, λίγο αργότερα, από τον ίδιο, όπως, ήδη, επισημάνθηκε, ως ένα εκ των τεχνικών μέσων της προλεταριακής λογοτεχνίας.

Στις δυνατότητες της καρυωτακικής ποίησης, αλλά και, ευρύτερα, τότε, της ποίησης που υποστηρίζεται πως γράφεται στον αστερισμό του καρυωτακισμού, ο Χουρμούζιος επανέρχεται, μόλις, μετά από μερικά χρόνια, για να υπερασπιστεί, και πάλι, τον ποιητή και, αυτή τη φορά, και τους μιμητές του. Στη συζήτηση, που διεξάγεται στην *Καθημερινή*, με συνομιλήτή τον Νίκο Παπά²⁶¹, κι εγγράφεται στον

²⁵⁷ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Κ. Γ. Καρυωτάκη. *Ελεγεία και Σάτιρες*», τχ. 3, ό.π., σ. 93.

²⁵⁸ Χρ. Ντουνιά, «Η Αριστερά του μεσοπολέμου και ο Καρυωτάκης», ό.π., 2000, σσ. 108-115.

²⁵⁹ Βασίλης Ρώτας, «Κ. Γ. Καρυωτάκη: *Ελεγεία και Σάτιρες*», *Ελληνικά Γράμματα*, τ. β', τχ. 5, 15 Φεβρουαρίου 1928, σσ. 182-184.

²⁶⁰ Α[ντρέας] Ζ[εβγάς], «Κ. Γ. Καρυωτάκη. *Ελεγεία και Σάτιρες*», ό.π., σ. 93.

²⁶¹ Τα κριτικά κείμενα, που συνθέτουν τη συζήτηση αυτή, εντοπίζονται στο αρχειακό υλικό της *Καθημερινής* σε μια περίοδο, με χρονικό άνωμα, περίπου ενός μήνα, από τις αρχές Οκτωβρίου του 1936

εκτενέστατο προβληματισμό της νεοελληνικής λογοτεχνικής κριτικής γύρω από το φαινόμενο του καρυωτακισμού, ο κριτικός υιοθετεί, μια, απολύτως, φιλοκαρυωτακική στάση. Η γραμμή υπεράσπισης χαράσσεται, με άξονα τη δημοφιλή μαρξιστική σχέση καλλιτεχνικού δημιουργήματος και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Το καρυωτακικό ποιητικό πρότυπο, με τον πικρό σαρκασμό και πεσιμισμό που το διακατέχει, προσλαμβάνεται, πλέον, ως αδιάφευκτο αποτέλεσμα της εποχής κι όχι ως ανεξήγητη αισθητική τάση:

Η εποχή του Καρυωτάκη και η εποχή μας, σε μια λογική γραμμή συνέχειας, είναι μια εποχή άρνησης και υποκειμενικής επιστροφής για τους μη προσανατολισμένους, για τους ανήσυχους και τους αναζητούντας. Αν κέντρο και πυρήνας της γίνεται αλλού η καταστροφική οργή, αλλού η μακαβριότητα, παρεκεί η σάτιρα ή ο σαρκασμός είναι συμπτώματα κι όχι δημιουργικά κέντρα ενός νέου κινήματος στην ποίηση. Είναι αρνητικώς δημιουργικά μιας ποιητικής ατμόσφαιρας με ωρισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα κι επιβάλλονται γιατί είναι ιστορικά αναπόφευκτα. [...] Η αντίδραση του λεγόμενου «άδολου λυρισμού» μου δίνει την εντύπωση του λουλουδιού της σέρας που ενώ είναι τροπικό μπορεί, κάτω από ωρισμένη θερμοκρασία, να ζήσει και στον πόλο...²⁶²

Ο Χουρμούζιος εναντιώνεται στις προσπάθειες να ξεπεραστεί το πρότυπο αυτό, καθώς και στις επικρίσεις για τον ποιητή και τους οπαδούς του, επικαλούμενος μια νέα διάσταση στο ποιητικό τους έργο. Η κοινωνική διάσταση της λογοτεχνικής τους δημιουργίας αναδεικνύεται, χωρίς εμβριθώς να αναλύεται, μέσα από τις παρατηρήσεις του για την τεχνική και τους σκοπούς τους. Οι παρατηρήσεις αυτές και, ειδικότερα, η θεώρηση της καρυωτακικής ποίησης ως «ποίηση παρακμής», βρίσκονται να συγγενεύουν με τις απόψεις της μεταπολεμικής ανορθόδοξης αριστερής λογοτεχνικής κριτικής²⁶³. Οι εκπρόσωποι της, με κυριότερο τον Μανόλη Λαμπρίδη, δίνουν, κι αυτοί,

έως και τις αρχές Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Ορισμένα από αυτά συγκεντρώνονται, επίσης, κι ανθολογούνται από τη Χρ. Ντουνιά, βλ. Χρ. Ντουνιά, «Παράρτημα κειμένων», *ό.π.*, 2000, σσ. 370-384.

²⁶² Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Άρη Δικταίου, Δώδεκα εφιαλτικές βινιέτες», *Καθημερινή*, 5 Οκτωβρίου 1936.

²⁶³ Για τους κριτικούς διαξιφισμούς ανάμεσα στην αριστερή «ορθοδοξία» και την αριστερή «ετεροδοξία», στο χώρο της μεταπολεμικής λογοτεχνικής κριτικής, και, συγκεκριμένα, εντός του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης*, με εναρκτήριο λάκτισμα, την ποίηση και ποιητική του Καρυωτάκη και του Καβάφη, βλ. Τάκης Καγιαλής, «Ποίηση, ιδεολογία και λογοτεχνική κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία (29 και 30 Μαρτίου 1996)*, Αθήνα, Επιστημονικό Συμπόσιο Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Εκδόσεις Σχολή Μωραΐτη, 1997, σσ. 47-67.

έμφαση στον κοινωνικό και καθολικό χαρακτήρα της παρακμής, προσφέροντας μια θεωρητικά προηγμένη, πια, γραμματολογική βάση πάνω στην οποία η επανεκτίμηση του Καρυωτάκη από την Αριστερά οικοδομείται.

Η κριτική σκέψη του Χουρμούζιου εκδηλώνεται, με εξίσου μαρξιστικά αναθεωρητική διάθεση, και στις διατυπώσεις του για τον καβαφικό ποιητικό έργο. Η γνωριμία του με την καβαφική ποίηση πραγματοποιείται, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, στον κυπριακό χώρο. Η περιφρόνηση κι η υποτίμηση, με την οποία αυτή, αρχικά, αντιμετωπίστηκε από τον ίδιο και τον κυπριακό συντροφικό του κύκλο²⁶⁴, γρήγορα, υπερβαίνεται. Ο κριτικός, με τη ματιά του, σχεδόν αποκλειστικά, στραμμένη στη σύγχρονη του λογοτεχνία, και, κατά συνέπεια, χωρίς να ασχολείται, ποτέ, αυτόνομα με το καβαφικό ποιητικό έργο, το πραγματεύεται, παρεκβατικά, σε αρκετά κριτικά του σημειώματα για ποικίλες καβαφικές μελέτες²⁶⁵. Σε όλες τις περιπτώσεις, στέκεται θετικά διακείμενος προς την ποίηση του Καβάφη.

Ήδη από το 1933, με αφορμή τη μελέτη του Τίμου Μαλάνου, συγκαταnevύει στην αξία της καβαφικής ποίησης και, ταυτόχρονα, αντιτίθεται στην υπάρχουσα κριτική γύρω από αυτήν, ώστε ο ίδιος να σκιαγραφήσει την ιδανική μέθοδο προσέγγισής της. Στις προλογικές του παρατηρήσεις, φωτογραφίζοντας, πιθανόν, το πρόσφατο αφιέρωμα του *Κύκλου*²⁶⁶, δίχως, φυσικά, να το κατονομάζει, ισχυρίζεται:

Πριν ακόμη πεθάνει ο ποιητής, οι επίσημοι κριτικοί «από κοινού ορμώμενοι» έβγαλαν ένα φυλλάδιο αφιερωμένο στον Καβάφη [...] Μα η μερίδα αυτή των κριτικών δεν ξεκίνησε ποτέ από τη μόνη ορθή μέθοδο έρευνας των κοινωνικών, συνεπώς δε και των καλλιτεχνικών φαινομένων, την ιστορική ματεριαλιστική.²⁶⁷

²⁶⁴ Σύμφωνα με μια μαρτυρία του Τάκη Φραγκούδη, ο Γλαύκος Αλιθέρσης ήταν που μύησε εκείνον και μια ομάδα συντρόφων του, μεταξύ των οποίων κατονομάζεται κι ο νεαρός Χουρμούζιος, στην καβαφική ποίηση. Η αντίδρασή τους υπήρξε, συνολικά, αρνητική εξαιτίας του πρωτόγνωρου, τότε, πεζολογικού στοιχείου στους στίχους του, βλ. Τάκης Φραγκούδης, *Η παλιότερη Λεμεσός κι οι άνθρωποί της*, Αθήνα, 1966, σ. 13.

²⁶⁵ Βλ. ενδ., Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Το πρόβλημα του Καβάφη από τον Γλ. Αλιθέρση και τον Αντ. Κόμη», *Καθημερινή*, 7 Ιανουαρίου 1935, Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Και πάλι περί Καβάφη, μελέτη Α. Κόμη», *Καθημερινή*, 15 Απριλίου 1935, αλλά και μερικές σκέψεις του για την αλεξανδρινή λογοτεχνία, με αρκετές εγκωμιαστικές αναφορές στον Καβάφη, στο Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Αλεξανδρινή λογοτεχνία. Κριτικά σημειώσεις», *Καθημερινή*, 13 Ιουλίου 1936.

²⁶⁶ Το αφιέρωμα του *Κύκλου* στον αλεξανδρινό ποιητή πραγματοποιείται τον Νοέμβριο του 1932. Στους συμμετέχοντες του συγκαταλέγονται ισχυροί δρώντες του πολιτισμικού πεδίου, πράγμα που καθιστά εύλογη την υπόθεση ότι ο Χουρμούζιος αναφέρεται σε αυτούς, χρησιμοποιώντας τον όρο «επίσημοι κριτικοί».

²⁶⁷ Αντρέας Ζεβγάς, «Τίμου Μαλάνου, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 18, ό.π., σ. 56.

Προκειμένου το καβαφικό ποιητικό έργο να εξεταστεί, με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο, προτείνεται να συσχετιστεί με το κοινωνικό κι ιστορικό γίνεσθαι. Η πρόιμη απόπειρα να ανιχνευτούν οι ιστορικές πηγές, που αποτέλεσαν σημείο έμπνευσης του Καβάφη, επικροτείται. Η προσπάθεια αυτή κρίνεται πλήρης, μόνο, αν συνδυαστεί με τη διερεύνηση της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, κάτω από την οποία, το έργο του δημιουργήθηκε. Η τάση του ποιητή να εμπνέεται από πρόσωπα και καταστάσεις της ελληνιστικής περιόδου, για παράδειγμα, ερμηνεύεται, υπό το πρίσμα αυτό, ως έκφραση δυσαρέσκειας για τη δική του παρακμασμένη εποχή. Ο ιστορικός υλισμός χρίζεται, έτσι, σε ερμηνευτικό εργαλείο, με τη χρήση του οποίου το κοινωνικό υπόστρωμα της καβαφικής ποίησης καθίσταται προσεγγίσιμο και το ακόλουθο πόρισμα αναπότρεπτο:

Ο λόγος του είναι κάπως βαθύτερος και ουσιαστικότερος· ας το πούμε καθαρότερα: είναι στην έσχατή του ανάλυση, λόγος κοινωνικός. Ο Καβάφης είναι πρότυπο που αντιτίθεται με την τεχνοτροπία και την υφή της ποίησης του ριζικά προς την παραδεδεγμένη νεοελλαδική ποίηση τη στενά συνυφασμένη με την αστική νοοτροπία (συναισθήματα και φτηνή φιλοσοφία) της οποίας ο κυριότερος εκπρόσωπος είναι ο Παλαμάς. [...]

Ο ηδονιστικός χαρακτήρας των ποιημάτων του είναι ολότελα δευτερεύον γεγονός.²⁶⁸

Με την επιλογή του ιστορικού υλισμού ως ερμηνευτικής μεθόδου, άλλες όψεις του καβαφικού ποιητικού έργου τονίζονται κι άλλες παραμερίζονται. Το κέντρο βάρους μετατίθεται στους αδιάλυτους δεσμούς ανάμεσα στο έργο και τις κοινωνικές εξελίξεις. Η ερωτική φύση της καβαφικής ποίησης θυσιάζεται στο βωμό ανάδειξης του αποσιωπημένου κοινωνικού χαρακτήρα της. Η τακτική αυτή του Χουρμούζιου, φυσικά, και δεν είναι τυχαία. Αντιθέτως, καθορίζεται από την αποδεδειγμένη αποστροφή του προς οποιαδήποτε έκφανση έκφρασης του προσωπικού αισθήματος στη λογοτεχνία. Ο Καβάφης γίνεται, επομένως, δεκτός, γιατί παρουσιάζεται, μέσα από τη θεώρηση του κριτικού, όχι ως ηδονικός ποιητής της ερωτικής επιθυμίας αλλά ως καλλιτέχνης με λόγο κοινωνικό, που αντίκειται στην αστική νοοτροπία.

Ο Χουρμούζιος εμφανίζεται, πάλι, αυτήν τη φορά με τη δημιουργία μιας συγκεκριμένης εικόνας για τον αλεξανδρινό ποιητή, να διαφοροποιείται, αισθητά, από το γενικευμένο αριστερό κλίμα. Η επίσημη αριστερή λογοτεχνική κριτική, όπως αυτή, τότε, εκφράζεται στους *Νέους Πρωτοπόρους*, τοποθετείται, με σφοδρότητα, εναντίον

²⁶⁸ Α. Ζεβγάς, «Τίμου Μαλάνου, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης*», ό.π., σσ. 56-58.

του Καβάφη. Σε μια σύντομη αρνητική κρίση του έργου του, που δημοσιεύεται, εκεί, με αφορμή τον θάνατό του, οι θεματικές του προτιμήσεις στηλιτεύονται, καθώς θεωρούνται ασύμβατες με την τρέχουσα κοινωνική ζωή κι ενδεικτικές του αστισμού του²⁶⁹. Διαστάσεις και θέματα της καβαφικής ποίησης εντάσσονται, δηλαδή, στην κοινή κληρονομιά της αστικής διανόησης. Ο χαρακτηρισμός «ποιητής της ελληνικής μπουρζουαδικής παρακμής»²⁷⁰, που του αποδίδεται, είναι δηλωτικός αυτής της στάσης.

Στην υποστήριξη του καβαφικού ποιητικού έργου, η αριστερή λογοτεχνική κριτική οδηγείται, αρκετά αργότερα, και, βέβαια, όχι αναίμακτα. Η περίπτωση του Καβάφη συνιστά, μεταπολεμικά, μαζί με αυτήν του Καρυωτάκη, το κινητήριο σημείο για την αριστερή κριτική αντιπαράθεση, με αντικείμενο την πρόταξη αισθητικών ή αποκλειστικά ταξικών κριτηρίων στην αξιολόγηση της τέχνης και τη διάκριση μεταξύ «υγιούς» αισιόδοξης και «νοσηρής» απαισιόδοξης ποίησης. Τα «τείχη της Αριστεράς» αρχίζουν να γκρεμίζονται, τελικά, από το 1955, με τις κομβικές μελέτες του Στρατή Τσίρκα, στις οποίες προτείνεται μια ιστορικοπολιτική προσέγγιση του καβαφικού έργου, και καταρρέουν, οριστικά, το 1963, με το επετειακό αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* στον αλεξανδρινό ποιητή²⁷¹. Η πρόταση αυτή, παρά τη φαινομενική συμβατότητα με τις χουρμουζιακές μεσοπολεμικές θέσεις, επικρίνεται, τότε, πια, σφοδρά, από τον ίδιο²⁷².

Όμοια μέθοδος υιοθετείται από τον Χουρμούζιο και στην προσπάθεια να αναλυθεί και να ερμηνευτεί το μέχρι πρότινος ασύμβατο, με τα ιδεολογικά κι αισθητικά δόγματα της Αριστεράς, ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά. Η κριτική ενασχόληση μαζί του, που επισφραγίζεται με τη σχετική τρίτομη μελέτη του, ξεκινά σε μια περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας, το ενδιαφέρον γύρω από τον ποιητή υπήρξε εκτεταμένο. Η δημοσίευση του πρώτου τόμου, σχεδόν, συμπίπτει, χρονικά, με τη δημοσίευση άλλων αφιερωμάτων και μελετών για εκείνον²⁷³ και, το κυριότερο, με τη μεταστροφή

²⁶⁹ Α[σημάκης] Ι. Π[ανσέληνος], «Καβάφης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 5, Μάιος 1933, σ. 157.

²⁷⁰ Α[σημάκης] Ι. Π[ανσέληνος], «Καβάφης», *ό.π.*

²⁷¹ Χρύσα Προκοπάκη, «Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης», *Μανδραγόρας*, τχ. 6-7, Ιανουάριος-Ιούνιος 1995, σσ. 179-186.

²⁷² Βλ. σχετικά, Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Η επιβίωση του Καβάφη», *Καθημερινή*, 25 Σεπτεμβρίου 1958 και Αιμ[ίλιος] Χ[ουρμούζιος], «Τα νέα τείχη ενός κριτικού», *Καθημερινή*, 16 Οκτωβρίου 1959, όπου αν και η καβαφική ποίηση εξακολουθεί να επαινείται, το εγχείρημα του Τσίρκα καταδικάζεται.

²⁷³ Επιχειρώντας να σκιαγραφήσει την κριτική, που παράγεται, κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, και πραγματεύεται το παλαμικό έργο, ο Ευριπίδης Γαραντούδης αναφέρεται σε μια σειρά από αφιερώματα, άρθρα και μελέτες, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται κι οι μονογραφίες του Χουρμούζιου, του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου και του Νίκου Ζαχαριάδη, με κοινό έτος δημοσίευσης το 1944 (βλ. Ε. Γαραντούδης, «Ο Παλαμάς και η κριτική της ποίησής του», στο Ε. Γαραντούδης (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σσ. lxi-lxvii). Οφείλει, εδώ, να προστεθεί και το αφιέρωμα των *Γραμμάτων* στον Παλαμά, όπου πρωτοδημοσιεύεται κι ένα απόσπασμα της μελέτης

της αριστερής λογοτεχνικής κριτικής προς το πρόσωπό του²⁷⁴. Ο Παλαμάς, δύο χρόνια μετά τον θάνατό του, εξακολουθούσε «να ζει και να βασιλεύει»²⁷⁵.

Ο Χουρμούζιος αποπειράται, χωρίς να συμμερίζεται το γενικό αυτό κλίμα της σεβάσμιας αποθέωσης του ποιητή, να κεφαλαιοποιήσει το θέμα της αξεδιάλυτης σχέσης του λογοτεχνικού του έργου με την εποχή. Οι παλαμικοί στίχοι αντιστοιχούνται, συστηματικά, με τις σύγχρονές τους κοινωνικές κι ιστορικές εξελίξεις. Το ταξικό κι εθνικό πρόσημο του δημιουργού τους χρησιμοποιείται, επίσης, ως αρωγός στην ερμηνευτική του απόπειρα. Η κριτική του πρακτική φαίνεται, και σε αυτήν την περίπτωση, να φέρει αδρό το χνάρι της θητείας του στη μαρξιστική αισθητική²⁷⁶. Η θεωρία, σύμφωνα με την οποία, στην τέχνη εκφράζεται τόσο το κοινωνικό κι ιστορικό γίνεσθαι όσο και οι ταξικές επιδιώξεις του καλλιτέχνη, για άλλη μια φορά, αναπαράγεται:

Το πρώτο μέρος ασχολείται κυριότατα με την ιδεολογική ανάλυση του παλαμικού έργου, προσπαθώντας να το εντάξει στον εθνικό, κοινωνικοπολιτικό και πνευματικό του χώρο και ν' ανιχνεύσει τα κατά καιρούς κίνητρα των ποιητικών εμπνεύσεων. [...] Η ανάλυση μου, δηλαδή, συνδυάστηκε με την ιστορική διερεύνηση του παλαμικού τραγουδιού. [...]²⁷⁷

Ο Παλαμάς έζησε κι εμπνεύστηκε από μια εποχή όπου το ελληνικό ιδανικό ήταν στενά συνδεδεμένο και α ξεχώριστα υφασμένο με τον μεγαλοϊδεατισμό.²⁷⁸ [...] Ο Παλαμάς συνεχίζει πράγματι την πατριδολατρική ποίηση των αμεσότερων προγόνων του²⁷⁹.

του Χουρμούζιου, βλ. Αιμ. Χουρμούζιος, «Ο κριτικός», *Γράμματα*, τχ. 'επιμνημόσυνο του Κωστή Παλαμά', 1943, σσ. 71-150.

²⁷⁴ Χρ. Ντουνιά, «Οι *Νέοι Πρωτοπόροι* και η φασιστική απειλή», *ό.π.*, 1996, σσ. 478-479. Η μεταστροφή αυτή γίνεται αντιληπτή κι από τον Δ. Τζιόβα και συνδέεται με τη γενικότερη στροφή της Αριστεράς προς τη λαϊκότητα, βλ. Δ. Τζιόβας, *ό.π.*, 2011, σσ. 137-138.

²⁷⁵ Η φράση αυτή, που ειπώθηκε από τον Γιώργο Σεφέρη στην ομιλία του για τον θάνατο του Παλαμά, το 1943 (βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Κωστής Παλαμάς», *Δοκίμες*, Αθήνα, Εκδόσεις Φέξη, 1961, σσ. 41-52), μοιάζει να επιβεβαιώνεται από τις εξελίξεις.

²⁷⁶ Βλ. σχετικά και την άποψη της Βενετίας Αποστολίδου, σύμφωνα με την οποία, ο Χουρμούζιος «φαίνεται να καταλήγει πως η μαρξιστική έμφαση στη σχέση τέχνης και κοινωνίας αποτελεί το ισχυρότερο θεμέλιο της κριτικής του προσωπικότητας, την εφαρμόζει όσο πληρέστερα μπορεί στην περίπτωση Παλαμά», βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Διάλογος δύο κριτικών – Ο Χουρμούζιος μελετά τον Παλαμά», *Κ*, τχ. 12, Νοέμβριος 2006, σ. 43.

²⁷⁷ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Προλογικά», *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Πήγασος, 1944, σ. 12.

²⁷⁸ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Πολιτικοκοινωνικό περίγραμμα», *ό.π.*, 1944, σ. 46.

²⁷⁹ Αιμ[ίλιος] Χουρμούζιος, «Τα πρώτα τραγούδια», *ό.π.*, 1944, σ. 62.

Η διαλεκτική μεθοδολογία, που ακολουθείται από τον Χουρμούζιο στην προσέγγιση του παλαμικού ποιητικού έργου, δε συνοδεύεται από την επιθυμία, αυτό να παρουσιαστεί ως συμβατό με τον κομμουνισμό. Η επιθυμία αυτή συναντάται, τότε, στους εκπροσώπους της αριστερής λογοτεχνικής κριτικής. Ο Παλαμάς προσλαμβάνεται από τον Νίκο Ζαχαριάδη ως σοσιαλιστής ποιητής, καθώς το έργο του εντάσσεται σε ένα προδιαγεγραμμένο ιδεολογικό πλαίσιο, σύμφωνα με τις αρχές του κομμουνιστικού κόμματος²⁸⁰. Αντίθετα, στην εκτενέστατη τριλογία του Χουρμούζιου, το όραμα του μεγαλοϊδεατισμού αναδεικνύεται σε βασικό συστατικό της παλαμικής ποίησης και ο Παλαμάς εμφανίζεται, αναπόφευκτα, ως θιασώτης του εθνισμού. Η ειδοποιός διαφορά έγκειται, δηλαδή, στον τρόπο με τον οποίο το ιδεολογικό πεδίο του ποιητή περιγράφεται²⁸¹.

Αν και η προσπάθεια να οικειωθεί ιδεολογικά την παλαμική ποίηση δε συγκαταλέγεται στις βλέψεις του Χουρμούζιου, οι επικρίσεις για τη μαρξιστική ιδεολογική του σκοπιά δεν αποφεύγονται. Οι αναλύσεις κι οι ερμηνείες των παλαμικών ποιημάτων επικρίνονται, γιατί πραγματοποιούνται, με ιδιαίτερη επιμονή στις κοινωνικές καταστάσεις και τα ιδεολογικά σχήματα, παραμερίζοντας τις ατομικές εκδηλώσεις και φαινόμενα. Η επιμονή του στην «κοινωνικότητα» της λογοτεχνίας, όπως χαρακτηρίστηκε²⁸², θεωρήθηκε αιτία μονομέρειας και δογματισμού. Η μελέτη του Χουρμούζιου για τον Παλαμά, παρά το γεγονός ότι δημοσιεύεται σε μια εποχή που ο ίδιος είχε διαχωρίσει τη θέση του από την Αριστερά, γίνεται, έτσι, αφορμή για σχόλια σαν τα ακόλουθα, υποδεικνύοντας ότι, για κάποιους, δύσκολα μπορούσε να εξαλείψει το ιδεολογικό στίγμα της νεότητάς του:

τον βασικά νοησιарχικό Χουρμούζιο, τον συγκινούσαν, κατά πρώτο λόγο, οι ιδέες, και μάλιστα οι κοινωνικές ιδεολογίες που έχουν και την ενότητα ή τη στενότητα του δόγματος, όπως είναι ο ιστορικός υλισμός²⁸³.

²⁸⁰ Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, «Ο Παλαμάς στο Δωδεκάλογο του Γύφτου κριτική από τ' Αριστερά», *Ο αληθινός Παλαμάς*, Αθήνα, Εκδόσεις Γλάρος, 1986, σσ. 33-92, όπου ο αρχηγός του κομμουνιστικού κόμματος, μέσα από μια μαρξιστική κριτική προσέγγιση του *Δωδεκαλόγου*, φιλοδοξεί να διεκδικήσει τον Παλαμά, αποκαθιστώντας την «παραποιημένη» εικόνα που η αστική λογοτεχνική κριτική είχε δημιουργήσει για εκείνον.

²⁸¹ Η διαφορά αυτή διαπιστώνεται κι από την Ελ. Κοτζιά, βλ. Ελ. Κοτζιά, *ό.π.*, σσ. 103-104.

²⁸² Απόστολος Σαχίνης, «Εννέα βιβλία κριτικής για τον Παλαμά», *Ο Παλαμάς και η κριτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1994, σσ. 227-228.

²⁸³ Αντρέας Καραντώνης, «Ο Παλαμάς του Χουρμούζιου», *Κριτικά φύλλα, ό.π.*, σσ. 254-255.

Επίλογος

Μετά από την παραπάνω διεξοδική εξέταση θα ήταν ωφέλιμη μια προσπάθεια συνόψισης όλων των βασικών σημείων. Επιχειρώντας, αρχικά, την ανίχνευση του αποτυπώματος του Χουρμούζιου στο νεοελληνικό πολιτισμικό πεδίο και, ταυτόχρονα, τη σκιαγράφηση της διανοητικής του εξέλιξης, κατέστη εμφανές ότι υπήρξε μια πολυσχιδής προσωπικότητα, που κινήθηκε με ευελιξία ανάμεσα σε διάφορους τομείς πνευματικής δράσης. Μεταφραστής, δημοσιογράφος, κριτικός λογοτεχνικών έργων και θεατρικών παραστάσεων, δοκιμιογράφος, διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου ήταν μερικοί από τους ρόλους που επωμίστηκε κατά τη σαραντάχρονη παρουσία του στα πνευματικά πράγματα.

Στο πεδίο μελέτης της νεοελληνικής λογοτεχνίας πρόσφερε δύο καταθέσεις: το τρίτομο έργο του για την παλαμική ποίηση, *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, και τη μονογραφία του για την πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Αν και ασχολήθηκε, επίσης, με τακτική κι επαγγελματική συστηματικότητα, με την κριτική της σύγχρονης του νεοελληνικής λογοτεχνίας, δε φρόντισε για την έκδοση του βιβλιοκριτικού του corpus. Η συλλογή των κειμένων του, που ο Κώστας Τσιρόπουλος επιμελήθηκε κι εξέδωσε, αργότερα, δεν αποτυπώνει το εύρος της κριτικής του παραγωγής. Η εξέταση του κριτικού του λόγου προϋπέθετε, επομένως, την έρευνα στα περιοδικά και στις εφημερίδες στα οποία συμμετείχε.

Τη χρονική αυτή περίοδο, με άνυσμα από το 1927 έως το 1945, ο Χουρμούζιος διήνυσε μια ιδιάζουσα διαδρομή στον χώρο του περιοδικού κι ημερήσιου Τύπου. Γαλουχημένος με τα διδάγματα του σοσιαλιστικού δημοτικισμού στον τόπο καταγωγής του, την Κύπρο, όπου, νωρίτερα, συμμετείχε, μαζί με άλλους διανοούμενους, στη φιλόδοξη έκδοση ενός λογοτεχνικού περιοδικού, επέλεξε να εμφανιστεί στο νεοελληνικό έδαφος με ένα λογοτεχνικό ψευδώνυμο σοσιαλιστικών καταβολών. Ως Αντρέας Ζεβγάς καθιερώθηκε σε διάφορα αριστερά έντυπα από το 1927 έως το 1934, ιδρύοντας, μάλιστα, δύο λογοτεχνικά περιοδικά μαρξιστικών αρχών, τη *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* και τη *Νέα Επιθεώρηση*. Βρέθηκε, ύστερα, ως Αιμίλιος Χουρμούζιος στη Φιλολογική Σελίδα της *Καθημερινής*, που δημιουργήθηκε το 1934 με δική του πρωτοβουλία. Στη διάρκεια της Κατοχής, παραιτήθηκε από εκεί κι επέστρεψε, μεταπολεμικά, ως αρχισυντάκτης. Στο κατοχικό μεσοδιάστημα, δημοσίευσε, σποραδικά, στα *Πειραικά Γράμματα* και τη *Νέα Εστία*. Ξεκίνησε, δηλαδή, από έντυπα

μαρξιστικού προσανατολισμού, καταλήγοντας, τελικά, σε εκείνα που τηρούσαν αποστάσεις από τη μαρξιστική ιδεολογία.

Η επιλογή αυτή δε θεωρήθηκε τυχαία. Ερμηνεύτηκε, αντιθέτως, με άξονα τη ρήξη του με την επίσημη Αριστερά και την προσωπική αναθεωρητική του διάθεση. Όσον αφορά την κομματική Αριστερά, η σχέση του είχε διαρραγεί, ήδη, από το 1933, μόλις εμπλέχθηκε, προσωρινά, με το τροτσκιστικό αντιπολιτευτικό ιδεολογικό ρεύμα. Η δυσaréσκεια προς τους πάλαι ποτέ συντρόφους του εκφράστηκε, ακόμη, μετά από την πρόταση συμμετοχής στην Επιτροπή Αντιστασιακού Τύπου. Αν και αποδέχτηκε την πρόταση αυτή, ξεκαθάρισε, τότε, ότι δεν τους ένωνε τίποτε άλλο πέρα από το κοινό αίτημα της απελευθέρωσης. Η αναθεωρητική του διάθεση αποτυπώθηκε, μεταπολεμικά, στον δοκιμακό του λόγο. Τάχθηκε ρητά κατά της Αριστεράς, στηλιτεύοντας τη μεσοπολεμική σοβιετική πολιτική και αντιπροτείνοντας τη στροφή προς τα φιλελεύθερα κι ευρωπαϊκά ιδανικά. Η ιδεολογική αυτή μεταβολή αντικατοπτρίστηκε στις μεταφραστικές του επιλογές αλλά και στη λογοτεχνική κριτική του πρακτική, αφού εντοπίστηκε να επικρίνει, ανοιχτά, την τακτική της στράτευσης.

Ωστόσο, όπως έχει διαπιστωθεί, τα διάφορα στάδια της ιδεολογικής του πορείας δε χωρίζονται με σινικά τείχη, τα χρονικά όρια είναι ρευστά. Γι' αυτό και στην παρούσα εργασία αναζητήθηκαν όψεις της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής σε μια περίοδο που εκτείνεται, χρονικά, πέρα από την παρουσία του στον Αριστερό χώρο. Προς επίτευξη αυτής της εξέτασης, η εργασία διαρθρώθηκε σε δύο επιμέρους κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο επικεντρώθηκε στη σχέση του Χουρμούζιου με την προλεταριακή λογοτεχνία· ένα ιδεολογικά προσανατολισμένο είδος λογοτεχνίας που αντλούσε την καταγωγή του από το ρωσικό κίνημα Proletkult. Το δεύτερο κεφάλαιο εστίασε στη βιβλιοκριτική του δραστηριότητα καθ' αυτή, διερευνώντας εκφάνσεις τόσο της θετικής όσο και της αντιρρητικής κριτικής του πρακτικής.

Η προλεταριακή λογοτεχνία χρησιμοποιήθηκε ως κανονιστική αρχή από τους εκπροσώπους της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1930 έως ότου αντικαταστάθηκε από το ζντανοφικό δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η ανάδυση της συγκεκριμένης συζήτησης στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο συνέπεσε με την ενεργή παρουσία του Χουρμούζιου στους κόλπους της Αριστεράς. Ο ίδιος υπήρξε από τους πρώτους Αριστερούς διανοούμενους που αναμετρήθηκαν με το θεωρητικό αυτό ζήτημα, προσπαθώντας να διερευνήσει το περιεχόμενο, τους σκοπούς και τις τεχνικές της. Από το 1928 έως το 1933, στοχάστηκε κι αναστοχάστηκε, διατύπωσε κι αναδιατύπωσε επί του θέματος, ανατρέχοντας,

ορισμένες φορές, σε θεωρητικές πηγές και πρότυπα αιρετικά για την κομματική Αριστερά.

Το 1933, οι θέσεις του είχαν, πλέον, αποκρυσταλλωθεί. Στην προλεταριακή λογοτεχνία αποδόθηκε κριτικός ρόλος, που συνίσταται στην παρουσίαση της κοινωνικής πραγματικότητας με τρόπο σύμφωνο με τις μαρξιστικές αρχές και στην αποδόμηση της εικόνας που καλλιεργούνταν γι' αυτήν από την αστική διανόηση. Ως βασικά μέσα για την επιτέλεση αυτού του ρόλου, αναδείχθηκαν ο ρεαλισμός κι η σάτιρα. Ο ρεαλισμός επανοηματοδοτήθηκε, καθώς επιφορτίστηκε με μαρξιστικό πρόσημο, και, κατ' επέκταση, διαφοροποιήθηκε από το ομώνυμο αισθητικό ρεύμα του 19ου αιώνα. Η σάτιρα εννοείται, όπως αυτή αναπτύχθηκε στο σοβιετικό χώρο, ως όπλο επίθεσης απέναντι στους αστικούς θεσμούς.

Πρόκειται για θέσεις που προκάλεσαν αντιδράσεις όχι μόνο από την αστική διανόηση —όπως φάνηκε, για παράδειγμα, στους διαξιφισμούς του με τον Γρηγόριο Ξενόπουλο— αλλά και από τους αριστερούς διανοούμενους. Η προσφυγή του σε πηγές είτε υπερβολικά εξειδικευμένες και, συνεπώς, απρόσιτες, όπως μια έρευνα από το περιοδικό του Henri Barbusse, είτε αιρετικές για το κόμμα, όπως κείμενα του Nikolai Bukharin, διατάραξε τη σχέση του με τους εκπροσώπους της ορθόδοξης αριστερής λογοτεχνικής κριτικής, τους *Νέους Πρωτοπόρους*, και, τελικά, και με το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα. Απέναντι στην κομματική ιδιότητα του λογοτέχνη και την επαναστατική προοπτική του λογοτεχνήματος, που εκείνοι υποστήριζαν με θέρμη, ο ίδιος έδειχνε να αδιαφορεί.

Οι περιπτώσεις των Panait Istrati και Jack London, οι οποίες απασχόλησαν εκτενώς τον Χουρμούζιο, λειτούργησαν, στη συνέχεια, επεξηγηματικά για τον τρόπο με τον οποίο αντιλήφθηκε την προλεταριακή λογοτεχνία. Σε μια σειρά κειμένων που δημοσιεύθηκαν στα τέλη του 1927 στον *ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ* —πριν από τις πρώτες συστηματικές θεωρητικές του επεξεργασίες για τον όρο «προλεταριακή λογοτεχνία»— ο Χουρμούζιος αποπειράθηκε να συστήσει στο νεοελληνικό κοινό τον Panait Istrati ως προλετάριο λογοτέχνη. Η παρέμβαση αυτή προηγήθηκε της άφιξης και της επεισοδιακής διαμονής του Istrati στην Ελλάδα και διαμόρφωσε την πρόσληψη και την υποδοχή του από την Αριστερά. Ο Χουρμούζιος στάθηκε, έτσι, στον αντίποδα της αστικής διανόησης που επικαλούμενη τις ελληνικές ρίζες καταγωγής του συγγραφέα, επιδίωξε τον προσεταιρισμό του. Με παρόμοιο πρόσημο, ως προλετάριο αλλά κι επαναστάτη λογοτέχνη, θέλησε να παρουσιάσει και τον δημοφιλή στο σοβιετικό έδαφος, Αμερικανό συγγραφέα Jack London.

Και στις δύο περιπτώσεις, η προλεταριακή ταξική προέλευση του δημιουργού, η αναπαράσταση της καταπίεσης που η εργατική τάξη υφίστατο κι η στηλίτευση του αστικού συστήματος αναδείχθηκαν ως απαραίτητα συστατικά του προλεταριακού λογοτεχνικού είδους. Φανερώθηκαν, ωστόσο, κι οι περιορισμοί που συνεπάγονται με τη θέαση της λογοτεχνικής παραγωγής από τη σκοπιά της προλεταριακής λογοτεχνίας. Όψεις του έργου του Istrati, όπως το πολυπολιτισμικό του περιεχόμενο κι η έμφαση στις διαπροσωπικές σχέσεις, αποσιωπήθηκαν, ενώ, το ενδιαφέρον του για τον συγγραφέα έσβησε μετά από την κριτική που εκείνος άσκησε στη Σοβιετική Ένωση. Το προσοσιαλιστικό παρελθόν κι η παραγωγή των πρώτων συγγραφικών χρόνων του London παραγκωνίστηκαν.

Η ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία, το πρότυπο πίσω από όλους αυτούς τους προβληματισμούς, απασχόλησε τον Χουρμούζιο ακόμα και στη *Νέα Εστία*. Μετά από πρόσκληση του Ξενόπουλου, του ανατέθηκε να παρουσιάσει μια πανοραμική επισκόπηση της μετεπεναστατικής ρωσικής λογοτεχνίας. Η επιλογή να απευθυνθούν στο ίδιο ήταν η πρώτη ένδειξη ότι το κριτικό του κύρος ξεκίνησε να αναγνωρίζεται κι εκτός Αριστεράς, από έναν ισχυρό, μάλιστα, δρώντα του πολιτισμικού πεδίου.

Στην επισκόπηση του φανέρωσε, για πρώτη φορά, τις τροτσκιστικές καταβολές του, οι οποίες, έπειτα, αποτυπώθηκαν και στην έκδοση μιας μικρής πραγματείας που με τροτσκιστικά επιχειρήματα στηλίτευε το φαινόμενο του ιταλικού Φουτουρισμού. Η κατηγοριοποίηση των μετεπαναστατικών Ρώσων συγγραφέων, καθώς και τα επιχειρήματα με τα οποία επιτίθονταν στη Σχολή των Φορμαλιστών, προέρχονταν από τη *Λογοτεχνία και Επανάσταση* του Trotsky. Παρά τις εμφανείς αυτές απηχήσεις του τροτσκισμού, δεν τάχθηκε με την τροτσκιστική θέση περί ανυπαρξίας της προλεταριακής λογοτεχνίας. Άρθρωσε, αντίθετα, εκτενή λόγο για τη ρωσική προλεταριακή λογοτεχνία. Καταπιάστηκε με ζητήματα που αφορούσαν τον ορισμό και τον στόχο της. Αναφέρθηκε στα χρονικά όρια και τις τάσεις της, εξαίροντας τη ρεαλιστική τάση.

Η προτίμηση αυτή στον ρεαλισμό διατηρήθηκε και αργότερα. Ο Χουρμούζιος δεν τοποθετήθηκε, φυσικά, μπροστά στην ανάδυση του δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού που εμφανίστηκε όταν ο ίδιος είχε, πια, απομακρυνθεί από τον χώρο του αριστερού Τύπου. Εντοπίστηκε, όμως, εντός της *Καθημερινής*, και παρά τα όρια που έθετε εκείνη —όπως και κάθε έντυπο, να ισχυρίζεται ότι ο ρεαλισμός είναι το ιδανικό γιατί βρίσκεται «σε στενή συνάφεια με τους αγώνες των ανθρώπων».

Η έντονη αυτή προτίμηση του ρεαλισμού, καθώς και η συχνή χρήση όρων όπως «καθρέφτης», «καθρέφτισμα», «αντανάκλαση» και «αποτύπωση», που αξιοποιούσε, τακτικά, ο Χουρμούζιος για να περιγράψει το περιεχόμενο και τον σκοπό της λογοτεχνίας, υπαγόρευσαν την εξέταση του κριτικού του λόγου με άξονα τη θεωρία της αντανάκλασης. Μια γνωσιολογική θεωρία της αντίληψης που θεμελιώθηκε στο έργο του Lenin, *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, το οποίο ο ίδιος είχε μεταφράσει. Η μεταφορά αυτής της θεωρίας στο πεδίο της τέχνης από τον Lenin και, ακόμα πιο συστηματικά, από τον Ρώσο θεωρητικό Plekhanov, συνεπάγεται ότι το έργο τέχνης δεν είναι απλώς μια αισθητική δημιουργία με ενδογενή αξία (τέχνη για την τέχνη). Αντίθετα, παρουσιάζεται ως φορέας νοημάτων, προορισμένο να αντανακλά την πραγματικότητα. Ως μορφή κοινωνικής συνείδησης, ενσωματώνει, επίσης, την ιδεολογία της κοινωνικής τάξης που το παράγει, αντικατοπτρίζοντας τις ιστορικές και υλικές συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργείται.

Η κριτική του πρακτική διαμορφώθηκε, λοιπόν, στο φως αυτής της θεώρησης, καθώς προτάθηκαν κι εκτιμήθηκαν λογοτεχνικά έργα που αποτυπώνουν την κοινωνική πραγματικότητα υπό ιδεολογικά μαρξιστικό πρίσμα. Η λογοτεχνία που πραγματευόταν τις σκοτεινές πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας, τη ζωή των κοινωνικά περιθωριακών ομάδων, τη φτώχεια και την εκμετάλλευση —η λεγόμενη, πλέον, «λογοτεχνία του κοινωνικού περιθωρίου» έχαιρε της εκτίμησης του Χουρμούζιου. Επιπλέον, τοποθετούνταν θετικά για τη λογοτεχνία εκείνη που κατόρθωνε, μέσα από αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, να θίξει τη σαθρότητα των κοινωνικών θεσμών και την αναληψία του αστικού συστήματος, τη λογοτεχνία που στόχο είχε το «γκρέμισμα» των αστικών αξιών. Συγγραφείς όπως ο Πέτρος Πικρός κι ο Θέμος Κορνάρος θεωρούνταν, χάρη σε τέτοιες θεματικές, αξιόλογοι.

Μετά το 1934, στο χώρο της *Καθημερινής*, ο Χουρμούζιος εξακολουθούσε να αναφέρεται σε πεζογραφία και ποίηση που εξέφραζαν το περιθώριο, το μαζικό αίσθημα, τον λαό. Η επιλογή αυτή εμφανιζόταν, φυσικά, διαλλακτικότερη σε σχέση με το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού που οι παλιοί του σύντροφοι, τότε, υποστήριζαν. Ακόμα κι η θεώρηση αυτή, όμως, αποδείχθηκε, σε ορισμένες περιπτώσεις, περιοριστική, καθώς προκάλεσε την εμφάνιση ενός αντιρρητικού κριτικού λόγου με συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Η λογοτεχνία που εστίαζε στον προσωπικό και ψυχικό κόσμο του ατόμου, αντί σε κοινωνικά ζητήματα, υπήρξε αντικείμενο αρνητικής κριτικής. Η άρνηση αυτή συνδέθηκε με τη γενικότερα ιδιαίτερη

σχέση της μεσοπολεμικής Αριστεράς με την έννοια της ατομικότητας κι ερμηνεύτηκε ως ένδειξη ελλιπούς θεωρητικού οπλισμού.

Παρά την προσκόλληση στο περιεχόμενο, που χαρακτήριζε τους θιασώτες της αντανakλαστικής θεωρίας, ο Χουρμούζιος υπέδειξε στοιχειώδη ενδιαφέρον και για τη μορφή. Πεισμένος ότι περιεχόμενο και μορφή αλληλεξαρτώνται, πρότεινε, στην ποίηση, που κατ' εξοχήν προσφέρεται για μορφικούς προβληματισμούς, το πρότυπο του δημοτικού τραγουδιού ως το ιδανικό. Η στάση αυτή προηγήθηκε της ορθόδοξης αριστερής κατεύθυνσης προς τη λαϊκότητα, που δόθηκε το 1934 από το Σοβιετικό Συνέδριο Συγγραφέων, και, σε βάθος χρόνου, εγκαταλείφθηκε από τον Χουρμούζιο.

Η τάση του Χουρμούζιου για αντιρρητική κριτική εκδηλώθηκε πιο έντονα μπροστά στους εκπροσώπους της αστικής τέχνης και, ειδικότερα, μπροστά στο αναδυόμενο είδος του αστικού μυθιστορήματος. Η επίθεση στο αστικό μυθιστόρημα δεν ήταν παρά μια τακτική που εξυπηρετούσε τη γενικότερη προσπάθεια της αριστερής διάνοησης να υπονομεύσει την αστική σκέψη. Οι Θανάσης Πετσάλης, Γιώργος Θεοτοκάς και Άγγελος Τερζάκης —συγγραφείς οι οποίοι είχαν αναπτύξει δράση που απείχε κατά πολύ από το μαρξιστικό σύμπαν του Χουρμούζιου (π.χ. συμμετοχή σε λογοτεχνικά περιοδικά που αντιμάχονταν τις μαρξιστικές ιδέες, ή ακόμα και πολιτική εμπλοκή) δέχθηκαν τα κριτικά πυρά του.

Ο τρόπος, με τον οποίο οι αστοί αυτοί λογοτέχνες ιδιοποιούνταν την πραγματικότητα, θεωρήθηκε ότι αντικατοπτρίζεται στο μυθιστορηματικό τους έργο. Το περιεχόμενο του έργου τους προσεγγίστηκε «σαν κοινωνικό κήρυγμα»: στη λογική, δηλαδή, ανεύρεσης του αντίστοιχου του σε πραγματικές κοινωνικές συνθήκες. Το αστικό μυθιστόρημα λογίστηκε, ακριβώς, ως μικρογραφία της αστικής ζωής, με όλες τις λεπτομέρειες που τη συνέθεταν, και γι' αυτό επικρίθηκε. Η προσπάθεια των αστών συγγραφέων να εισάγουν κοινωνικό προβληματισμό στο μυθιστορηματικό τους λόγο στηλιτεύτηκε γιατί η πραγμάτευση τέτοιων ζητημάτων πραγματοποιούνταν μέσα από μια ατομοκεντρική προοπτική. Οι διαλεκτικές αντιθέσεις, που θεωρούνταν ότι διέπουν την κοινωνική πραγματικότητα, δεν αποτυπώνονταν.

Η κριτική του Χουρμούζιου στην *Αργώ* του Θεοτοκά υπήρξε το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για την επίθεση που ενορχηστρώθηκε απέναντι στο αστικό μυθιστόρημα, καθώς και για τη συνέπεια με την οποία αυτή επιβίωσε και μετά την εμφάνιση του στον χώρο της *Καθημερινής*. Η πρώτη βιβλιοκριτική του για την *Αργώ* δημοσιεύτηκε στη *Νέα Επιθεώρηση*. Εκεί, οι λόγοι, για τους οποίους η συγγραφική απόπειρα του Θεοτοκά κρίνονταν ανεπαρκής, παρατέθηκαν αναλυτικά. Τα

κυριότερα σημεία της ρητορικής του αφορούσαν την ελλιπή απόδοση των κοινωνικών αντιθέσεων και την ανέφικτη πρόθεση του συγγραφέα να παραμείνει αντικειμενικός στις αναπαραστάσεις της πραγματικότητας. Στο δεύτερο βιβλιοκριτικό του σημείωμα, με αφορμή τον δεύτερο τόμο, όχι μόνο επανήλθε στις ίδιες θέσεις αλλά αναδημοσίευσε εντός της *Καθημερινής* ένα μέρος από το την πρώτη εκείνη κριτική του.

Αν, λοιπόν, και η ταξική κι ιδεολογική ταυτότητα του δημιουργού φάνηκε να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην κριτική σκέψη του Χουρμούζιου, ορισμένες φορές κατέστη δευτερεύουσα μπροστά στην αναγνώριση των καλλιτεχνικών αρετών και, κυρίως, της κοινωνικής διάστασης του έργου. Ο Μυριβήλης, για παράδειγμα, παρά τις πολιτικές του θέσεις, εκτιμήθηκε για το αντιπολεμικό μήνυμα της *Δασκάλας με τα χρυσά μάτια* και τη θεματολογία των διηγημάτων του.

Αντίστοιχα, η καρνωτακική ποίηση, που αντιμετώπιστηκε από την επίσημη αριστερή κριτική αρνητικά, βρήκε στο πρόσωπο του Χουρμούζιου έναν θερμό υποστηρικτή. Οι *Σάτιρες* του Καρυωτάκη αναγνωρίστηκαν για την κοινωνικά κριτική τους διάσταση. Ο πικρός σαρκασμός, ο αντικομφορμισμός και, τελικά, κι η απαισιοδοξία τόσο του ίδιου όσο και των ποιητών του καρνωτακισμού —φαινόμενο που τον απασχόλησε, θεωρήθηκαν αντανάκλαση των συλλογικών αισθημάτων της εποχής του. Θετικά στάθηκε και μπροστά στην καβαφική ποίηση, προτείνοντας πως αυτή πρέπει να προσεγγιστεί ιστορικοϋλιστικά ώστε να συνδεθεί με το κοινωνικό κι ιστορικό γίνεσθαι. Στο επίκεντρο τέθηκαν, δηλαδή, οι δεσμοί ανάμεσα στο έργο και την κοινωνία, υποβαθμίζοντας, μάλιστα, το ερωτικό του περιεχόμενο ως «δευτερεύον γεγονός». Στις περιπτώσεις των δύο ποιητών, η έμφαση που δόθηκε στην κοινωνική διάσταση του έργου παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο οι λογοτεχνικοί κριτικοί της ανορθόδοξης Αριστεράς, μεταπολεμικά, και με θεωρητικά προηγμένο πια μαρξιστικό λόγο, υποστήριζαν το έργο τους.

Η ερμηνευτική προσέγγιση που εφαρμόστηκε από τον Χουρμούζιο στο έργο του για την παλαμική ποίηση έρχεται ως επιστέγασμα της πίστης στη στενή σχέση τέχνης και κοινωνικού γίνεσθαι, που διατρέχει τον κριτικό του λόγο. Ο Χουρμούζιος εκμεταλλεύτηκε τη μεθοδολογία που του πρόσφερε το μαρξιστικό του οπλοστάσιο για να αναλύσει την παλαμική ποίηση, χωρίς, όμως, να επιδιώκει τον ιδεολογικό προσεταιρισμό του ποιητή όπως έπραξε, τότε, η Αριστερά με τον *Αληθινό Παλαμά* του Ζαχαριάδη. Το 1945, εκείνο που απέμενε από τον μαρξισμό, για τον Χουρμούζιο, ήταν η μεθοδολογία. Η εξέταση του ύστερου κι αναθεωρημένου κριτικού του τρόπου παραμένει ζήτημα ανοιχτό προς διερεύνηση.

Βιβλιογραφία

Αυτοτελείς εκδόσεις έργων του Αιμ. Χουρμούζιου

Ζεβγάς Αντρέας, *Στο φως του μαρξισμού. Ο φουτουρισμός. Οι Φουτουριστές υπηρέτες του φασισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1933.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], *Ευγένιος Ο' Νηλ, ένας εικονοκλάστης του θεάτρου*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίκαρος, 1945.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], *Η δοκιμασία του πνεύματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Αετός, 1950.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], *Κωνστ. Θεοτόκης. Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίκαρος, 1946.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Πήγασος, 1944.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνυσος, 1959.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. 3, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνυσος, 1960.

Πρωτότυπα κείμενα και μεταφράσεις του Αιμ. Χουρμούζιου

[Ανυπόγραφο], «Είναι συζήτηση;», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 4, Απρίλιος 1928, σ. 126.

[Ανυπόγραφο], «Προλογικά», *Λογοτεχνική Επιθεώρηση*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1927, σ. 1.

Ζεβγάς Αντρέας, «Γαλάτειας Καζαντζάκη, *Γυναίκες*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 20, Οκτώβριος 1934, σσ. 116-117.

Ζεβγάς Αντρέας, «Γιώργου Θεοτοκά, *Αργώ*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 21, Νοέμβριος 1933, σσ. 161-163.

Ζ[εβγάς] Α[ντρέας], «Γ. Ν. Θεοχάρη. *Φωνές χωρίς ηχώ*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 5, Μάιος 1928, σ. 155.

Z[εβγάς] A[ντρέας], «Δυο λόγια σε μια αντικριτική», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτιος 1928, σ. 95.

Z[εβγάς] A[ντρέας], «Εκείνοι που φεύγουν... Κ. Καρυωτάκης», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 8, Αύγουστος 1928, σ. 254.

Z[εβγάς] [Αντρέας], «Επαναστάτες λογοτέχνες. Τζακ Λόντον», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 11, Νοέμβριος 1928, σσ. 330-332.

Ζεβγάς Αντρέας, «Επαναστάτες συγγραφείς. Παναΐτ Ιστράτι. Η ζωή Ι», *Ριζοσπάστης*, 25 Δεκεμβρίου 1927.

Ζεβγάς Αντρέας, «Επαναστάτες συγγραφείς. Παναΐτ Ιστράτι. Το έργο ΙΙ», *Ριζοσπάστης*, 28 Δεκεμβρίου 1927.

Ζεβγάς Αντρέας, «Επαναστάτες συγγραφείς. Παναΐτ Ιστράτι. Το έργο ΙΙΙ», *Ριζοσπάστης*, 29 Δεκεμβρίου 1927.

Z[εβγάς] A[ντρέας], «Η απέλαση», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτιος 1928, σ. 94.

Ζεβγάς Αντρέας, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Α'», *Νέα Εστία*, τχ. 147, 1 Φεβρουαρίου 1933, σσ. 138-145.

Ζεβγάς Αντρέας, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Β'», *Νέα Εστία*, τχ. 149, 1 Μαρτίου 1933, σσ. 259-266.

Ζεβγάς Αντρέας, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Γ'», *Νέα Εστία*, τχ. 153, 1 Μαΐου 1933, σσ. 479-491.

Ζεβγάς Αντρέας, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία Δ'», *Νέα Εστία*, τχ. 156, 15 Ιουνίου 1933, σσ. 638-649.

Ζεβγάς Αντρέας, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ. 153, σσ. 504-505.

Ζεβγάς Αντρέας, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ. 160, 15 Αυγούστου 1933, σσ. 891-892.

Z[εβγάς] A[ντρέας], «Θαν. Πετσάλη, Ο προορισμός της Μαρίας Πάρνης», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 17, Ιούλιος 1933, σσ. 36-37.

Ζεβγάς Αντρέας, «Θεμ. Κορνάρου, *Σπιναλόγκα (ad vitam)*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 20, Οκτώβριος 1933, σ. 125.

Ζεβγάς Αντρέας, «Θεμ. Κορνάρου, *Το Άγιον Όρος – Οι άγιοι χωρίς μάσκα*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 16, Ιούνιος 1933, σσ. 9-10.

Ζ[εβγάς] Α[ντρέας], «Κ. Γ. Καρυωτάκη. *Ελεγεία και Σάτιρες*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτιος 1928, σ. 93.

Ζεβγάς Αντρέας, «Κώστα Θρακιώτη, *Στον ελεύθερο δρόμο*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 18, Αύγουστος 1933, σ. 59.

Ζ[εβγάς] Α[ντρέας], «Λάμπη Βολανάκη, *Η τέχνη σαν κοινωνικό φαινόμενο*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 5, Μάιος 1928, σ. 155.

Ζεβγάς Αντρέας, «Μάξιμος Γκόρκυ», *Νέα Εστία*, τχ. 229, Ιούλιος 1936, σσ. 938-944.

Ζεβγάς Αντρέας, «Μια μεγάλη έρευνα. Προλεταριακή λογοτεχνία;», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 11, Νοέμβριος 1928, σσ. 322-327.

Ζ[εβγάς] Α[ντρέας], «Ο Άμλετ», *Ριζοσπάστης*, 7 Οκτωβρίου 1928.

Ζ[εβγάς] Α[ντρέας], «Παναΐτ Ιστράτι», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 12-16.

Ζεβγάς Αντρέας, «Παντελή Πρεβελάκη, *Στρατιώτες*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 13, Ιανουάριος 1929, σ. 35.

Ζεβγάς Αντρέας, «Πέτρου Πικρού: *Τουμπεκί...*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σσ. 59-60.

Ζεβγάς Αντρέας, «Πέτρου Στυλίου, *Τραγούδια*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 26, Μάιος 1934, σ. 364.

Ζεβγάς Αντρέας, «Ροπές του σύγχρονου θεάτρου», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 19, Σεπτέμβριος 1933, σσ. 79-82.

Ζεβγάς Αντρέας, «Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ωρες Αγάπης*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 23, Ιανουάριος 1934, σ. 246.

Ζεβγάς Αντρέας, «Στρατή Μυριβήλη, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 22, Δεκέμβριος 1933, σ. 206.

Ζεβγάς Αντρέας, «Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 17, Ιούλιος 1933, σσ. 20-22.

Ζεβγάς Αντρέας, «Τίμου Μαλάνου, Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 18, Αύγουστος 1933, σσ. 56-58.

Ζεβγάς Αντρέας, «Φώτου Γιοφύλλη, *Το τάραγμα του νερού*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 23, Ιανουάριος 1934, σ. 246.

Ζεβγάς Αντρέας, «Χρ. Ριζοπούλου, *Αναμνήσεις από το Καλπάκι*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 16, Ιούνιος 1933, σσ. 11-12.

Ιστράτη Παναγή, *Κυρά Κυραλίνα*, μετάφραση Μίλιος Χουρμούζιος, Αθήνα, Εκδόσεις Ακαδημαϊκόν, 1927.

Ιστράτι Παναΐτ, «Direttissimo», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 7, Ιούλιος 1928, σσ. 207-211

Ιστράτι Παναΐτ, «Direttissimo», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 8, Αύγουστος 1928, σσ. 239-244.

Ιστράτι Παναΐτ, «Direttissimo», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1928, σσ. 279-284.

Ιστράτι Παναΐτ, «Ο Κάπταν Μαυρομάτης (ανέκδοτες αυτοβιογραφικές σελίδες του Παναΐτ Ιστράτι)», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτιος 1928, σσ. 75-85.

Λένιν Βλαδίσμηρος Ίλιτς, «Ματεριαλισμός και εμπειριοκριτικισμός», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη*, τχ. 1, 1 Φεβρουαρίου 1931, σσ. 9-12.

Λένιν Βλαδίσμηρος Ίλιτς, «Ματεριαλισμός και εμπειριοκριτικισμός», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη*, τχ. 22, 15 Δεκεμβρίου 1931, σσ. 337-345.

Τρότσκη Λέων, «Φιλολογία και επανάσταση», μετάφραση Αντρέας Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 23, Ιανουάριος 1934, σσ. 237-242.

Τρότσκη Λέων, «Φιλολογία και επανάσταση», μετάφραση Α. Ζεβγάς, *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 26, Μάιος 1934, σσ. 353-359.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Αλεξανδρινή λογοτεχνία. Κριτικά σημειώσεις», *Καθημερινή*, 13 Ιουλίου 1936.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά», *Καθημερινή*, 16 Μαρτίου 1936.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Άρη Δικταίου, *Δώδεκα εφιαλτικές βινιέτες*», *Καθημερινή*, 5 Οκτωβρίου 1936.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Αρκάδιος Λεύκος, *Κρίσις...*», *Καθημερινή*, 21 Νοεμβρίου 1934.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Άτομον και σύνολον», *Καθημερινή*, 31 Αυγούστου 1936.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], «Βιβλία και συγγραφείς. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Α' δρόμοι παράλληλοι*», *Γράμματα*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1943, σσ 158-166.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Γαλ. Καζαντζάκη, *Άντρες*», *Καθημερινή*, 21 Οκτωβρίου 1935.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Δ. Θ. Λιμπέρτης», *Καθημερινή*, 20 Αυγούστου 1937.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Επικίνδυνη απάθεια», *Καθημερινή*, 4 Απριλίου 1963.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Ένα μυθιστόρημα – μαρτυρία, Γ. Θεοτοκά: *Ασθενείς και Οδοιπόροι*», *Καθημερινή*, 16 Απριλίου 1964.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Ένα μυθιστόρημα – μαρτυρία, Γ. Θεοτοκά: *Ασθενείς και Οδοιπόροι*», *Καθημερινή*, 23 Απριλίου 1964.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Η αναζήτηση της μορφής», *Νέα Εστία*, τχ. 530, 1 Αυγούστου 1949, σσ. 967-974.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Η δοκιμασία των αναλογιών», *Νέα Εστία*, τχ. 531, 15 Αυγούστου 1949, σσ. 1070-1073.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Η επιβίωση του Καβάφη», *Καθημερινή*, 25 Σεπτεμβρίου 1958.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Η παρακμή των σκληρών* του Άγγελου Τερζάκη», *Καθημερινή*, 14 Ιανουαρίου 1935.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Και πάλι περί Καβάφη, μελέτη Α. Κόμη», *Καθημερινή*, 15 Απριλίου 1935.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Λευτέρης Γιαννίδης, *Βήματα στην άμμο*», *Καθημερινή*, 5 Ιουλίου 1937.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], «Λογοτεχνική αλητογραφία», *Νέα Εστία*, τχ. 313, Ιανουάριος 1940, σσ. 40-43.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Ο απόβλητος. Α' Περιπτώσεις παράλληλες», *Καθημερινή*, 13 Νοεμβρίου 1958.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Ο Απόγονος του Θανάση Πετσάλη*», *Καθημερινή*, 3 Ιουνίου 1935.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], «Ι. Οδοιπορία ποιήσεως», *Ποιητική Τέχνη*, τχ. 24, 1 Μαρτίου 1949, σσ. 101-110.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Οι λόγιοι και το κράτος», *Καθημερινή*, 6 Μαρτίου 1945.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], «Ο κριτικός», *Γράμματα*, τχ. "επιμνημόσυνο του Κωστή Παλαμά", 1943, σσ. 71-150.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Ο μπαρμπέρης ποιητής», *Καθημερινή*, 24 Αυγούστου 1936.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Ο ρεαλισμός», *Καθημερινή*, 4 Μαΐου 1936.

Χουρμούζιος Αιμ[ίλιος], «ΙΙ. Περιπέτεια λυρισμού», *Ποιητική Τέχνη*, τχ. 25, 1 Απριλίου 1949, σσ. 165-174.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Ρεαλιστικός ρομαντισμός», *Καθημερινή*, 25 Μαΐου 1936.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Σκιαμαχία», *Καθημερινή*, 24 Αυγούστου 1937.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Σταυροδρόμι του Θανάση Πετσάλη*», *Καθημερινή*, 20 Μαΐου 1935.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Στρατεύσεις...», *Καθημερινή*, 18 Απριλίου 1963.

X[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «Τα νέα τείχη ενός κριτικού», *Καθημερινή*, 16 Οκτωβρίου 1959.

Χ[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Το γαλάζιο βιβλίο του Στρατή Μυριβήλη*», *Καθημερινή*, 12 Ιανουαρίου 1940.

Χ[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Το πράσινο βιβλίο του Στρατή Μυριβήλη*», *Καθημερινή*, 18 Νοέμβρη 1935.

Χ[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Το πρόβλημα του Καβάφη από τον Γλ. Αλιθέρση και τον Αντ. Κόμη*», *Καθημερινή*, 7 Ιανουαρίου 1935.

Χ[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Το συναξάρι των αμαρτωλών του Μ. Καραγάτση*», *Καθημερινή*, 6 Μαΐου 1935.

Χ[ουρμούζιος] Αιμ[ίλιος], «*Χίμαιρα του Μ. Καραγάτση*», *Καθημερινή*, 14 Ιουνίου 1937.

Αφιερώματα προς τον Αιμ. Χουρμούζιο

Κριτικά Φύλλα, τ. γ', τχ. 16, Ιούλιος – Αύγουστος 1974.

Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης, τχ. 20, Οκτώβριος 1983.

Νέα Εστία, τχ. 1609, 15 Ιουλίου 1994.

Κ, τχ. 12, Νοέμβριος 2006.

Λοιπή βιβλιογραφία

Αλαφούζου Αλεξάνδρα, «Γιώργου Θεοτοκά: *Αργώ*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 25, Ιανουάριος 1934, σ. 34.

Αλαφούζου Αλεξάνδρα, «Στρατή Μυριβήλη: *Η ζωή εν τάφω*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1934, σ. 79.

Αναγνώστου Ι. Στρατής, «Οι ιδεολογικές στάσεις του Μυριβήλη. Οι καταβολές και επιδράσεις τους στο έργο του», στο Π. Σκορδάς (επιμ.), *Στρατής Μυριβήλης, 30 χρόνια από τον θάνατό του*, Μυτιλήνη, Εκδόσεις Δήμου Μυτιλήνης, 2000, σσ. 130-139.

Αναστασόπουλος Γιώργος, «Αιμ. Χουρμούζιος», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου*, *Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 20, Οκτώβριος 1983, σσ. 15-18.

[Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφικό δελτίο», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σ. 64.

[Ανυπόγραφο], «Ο Παναΐτ Ιστράτι στις φυλακές Συγγρού μεταξύ των φυλακισμένων συντρόφων», *Ριζοσπάστης*, 3 Ιανουαρίου 1928.

[Ανυπόγραφο], «Περιοδικά κι εφημερίδες», *Νέα Εστία*, τχ. 26, 15 Ιανουαρίου 1928, σ. 94.

[Ανυπόγραφο], «Σημειώματα», *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Ιανουαρίου 1928.

[Ανυπόγραφο], «Φασίστες διανοούμενοι. Ο Σ. Μυριβήλης, το *Πράσινο Βιβλίο* και το έργο του», *Ριζοσπάστης*, 13 Μαρτίου 1936.

Αποστολίδου Βενετία, «Διάλογος δύο κριτικών – Ο Χουρμούζιος μελετά τον Παλαμά», *Κ*, τχ. 12, Νοέμβριος 2006, σσ. 36-44.

Αργυρίου Αλέξανδρος, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ρυθμιστικές προτάσεις για τη λογοτεχνία Α'», *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 58, Απρίλιος - Αύγουστος 1989, σσ. 3-6.

Αργυρίου Αλέξανδρος, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ρυθμιστικές προτάσεις για τη λογοτεχνία Β'», *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 59, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος, σσ. 12-16.

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918 – 1940)*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2002.

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918 – 1940)*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2002,

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Κείμενα περί κειμένων*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1995.

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Μεταπολεμική πεζογραφία*, τ. 5, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1992.

Βακαλό Ελένη, «Εκ των υστέρων», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 20, Οκτώβριος 1983, σσ. 19-21.

Βλάχος Σ. Άγγελος], «Χαλκέντερος», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 20, Οκτώβριος 1983, σσ. 30-32.

Βογιάζος Αντώνης, *Σοσιαλισμός και κουλτούρα 1917-1932*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1979.

- Βολανάκης Λάμπης, *Η τέχνη σαν κοινωνικό φαινόμενο*, Αθήνα, 1928.
- Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, μετάφραση Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1996.
- Bennett Tony, *Formalism and Marxism*, Αγγλία, Routledge, 1979.
- Γαλάζη Πίτσα, *Οδός Αιμίλιου Χουρμούζιου*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αρμός, 2005.
- Γαλάνης Δημ. Ν., «Η ποίηση στην ΕΣΣΔ», *Νέα Εστία*, τχ. 157, 1 Ιουλίου 1933, σ. 724.
- Γανίδου Ευαγγελία, *Τύπος και λογοτεχνία στον ελληνικό μεσοπόλεμο: το μυθιστόρημα και η αφηγηματική πεζογραφία στην Καθημερινή (1922–1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2024. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.
- Γαραντούδης Ευριπίδης, «Ο Παλαμάς και η κριτική της ποίησής του», στο Ε. Γαραντούδης (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σσ. xi-civ.
- Γιαλουράκης Μαν[ώλης], «Τα μεταφραστικά ενδιαφέροντα του Αιμ. Χουρμούζιου», *Κριτικά Φύλλα*, τ. γ', τχ. 16, Ιούλιος – Αύγουστος 1974, σσ. 286-287.
- Γκόρμπωφ Δ., «Η μετεπαναστατική ρωσική φιλολογία. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σσ. 45-48.
- Cuddon J. A., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας*, μετάφραση και επιστημονική επιμέλεια Γιάννης Παρίσης & Μ. Λιάπη, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2010.
- Δημητρακάκης Γιάννης, «Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος και το ερώτημα για το κλασικό», στο Θανάσης Αγάθος, Χριστίνα Ντουσιά, Άννα Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές: Ιστορία-Θεωρία-Κριτική, Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ – Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2016, σ. 153-164.
- Deming Brown, *Soviet attitudes toward American writing*, ΗΠΑ, Princeton University Press, 2016.

Dima Ramona, «Queer Romanian Literature. A selection of gay and lesbian characters from the 20th century to the present», *Lambda Nordica*, τ. 23, τχ 1-2, Ιανουάριος 2018, σσ. 43-46.

Ένγκελς Φρίντριχ, *Η διαλεκτική της φύσης*, μετάφραση Ευτύχης Μπιτσάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2011.

Ένγκελς Φρίντριχ & Καρλ Μαρξ, *Κείμενα για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, επιλογή-παρουσίαση Carlo Salinari, μετάφραση Στάθης Χρυσικόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας, 1975.

Ένγκελς Φρίντριχ & Καρλ Μαρξ, *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1976.

Eagleton Terry, *Marxism and literary criticism*, Αγγλία, Routledge, 2002.

Friedrich Engels & Karl Marx, «Marx and Engels on crime and punishment», στο David Greenberg (επιμ.), *Crime and Capitalism: readings in marxist criminology*, ΗΠΑ, Temple University Press, 1993, σσ. 37-55.

Ermolaev Herman, *Soviet literary theories 1917-1934. The genesis of socialist realism*, ΗΠΑ, University of California Press, 1963.

Fitzpatrick Sheila, *The cultural front. Power and culture in Revolutionary Russia*, ΗΠΑ, Cornell University Press, 1992.

Freedman Leonard, *The Offensive Art: political satire and its censorship around the world from Beerbohm to Borat*, ΗΠΑ, Greenwood Publishing Group, 2009.

Ζαχαριάδης Νίκος, *Ο αληθινός Παλαμάς*, Αθήνα, Εκδόσεις Γλάρος, 1986.

Ζουμπουλάκης Σταύρος, «Η Νέα Εστία του Ξενόπουλου», στο Κυριάκος Ντελόπουλος (επιμ.), *Γρηγόριος Ξενόπουλος: πενήντα χρόνια από το θάνατο ενός αθάνατου (1951-2001)*, *Πρακτικά συνεδρίου (28-29 Νοεμβρίου 2001)*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2003, σσ. 99-106.

Ζουμπουλάκης Σταύρος, «Το βαρύ τίμημα της ελευθερίας» στο Panait Istrati, *Κυρά Κυραλίνα*, μετάφραση Ρίτα Κολαΐτη, επίμετρο Σταύρος Ζουμπουλάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2024, σσ. 249-273.

Garzonio Stefano & M. Zalambani, «Literary criticism during the Revolution and the Civil War, 1917-1921», στο Evgeny Dobrenko & Galin Tihanov (επιμ.), *A history of russian literary theory and criticism: the soviet age and beyond*, ΗΠΑ, University of Pittsburgh Press, 2011, σσ. 1-16.

Goldmann Lucien, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μετάφραση Ελένη Βέλτσου & Π. Ρυλμόν, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 1979.

Harnecker Marta, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, μετάφραση Ανδρέας Δημάκος & Χ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1976.

Homberger Eric, *American writers and radical politics 1900-39*, Αγγλία, Palgrave Macmillan, 1986.

Horn Max, *The Intercollegiate Socialist Society. Origins of the modern American student movement*, Αγγλία, Routledge, 2019.

Θεολόγου Χρύσα, *Τα σημειώματα λογοτεχνικής κριτικής στη Νέα Εστία (1927-1987)*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2021. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τ. 1, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1996.

Ιστράτι Παναγή, *Κυρά Κυραλίνα*, μετάφραση Όλγα Τρέμη, Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1979.

Ιστράτι Παναΐτ, «Για τους μισοδιαβασμένους, ένα γράμμα του σ. Παναΐτ Ιστράτι», *Ριζοσπάστης*, 27 Ιανουαρίου 1928.

Ιστράτι Παναΐτ, *Προς την άλλη φλόγα. Μετά από δεκαέξι μήνες στην ΕΣΣΔ*, μετάφραση Ιφιάνασσα Χατζηδημητρίου, Αθήνα, Εκδόσεις Δωρικός, 1992.

Istrati Panait, «Μια νύχτα τους βάλτους [Ξένα αριστουργήματα]», μετάφραση Μήτσος Παπανικολάου, *Μπουκέτο*, τχ. 102, 4 Απριλίου 1926, σσ. 233-234.

Καγιαλής Τάκης, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. β', μέρος 2ο, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλίοραμα, 2003, σσ. 295-365.

Καγιαλής Τάκης, «Ποίηση, ιδεολογία και λογοτεχνική κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία (29 και 30 Μαρτίου 1996)*, Αθήνα, Επιστημονικό Συμπόσιο Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Εκδόσεις Σχολή Μωραΐτη, 1997, σσ. 47-67.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας*, τ. 1-2, Αθήνα, Εκδόσεις Ελευθερουδάκης, 1930.

Καραγάτσης Μ., «*Ο αγαπών σε, Μίτιας*». *Γράμματα και ημερολόγια: 1928-1933*, φιλολογική επιμέλεια-επίμετρο Χρ. Ντουνιά, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2023.

Καραντώνης Αντρέας, «Ο Παλαμάς του Χουρμούζιου», *Κριτικά φύλλα*, τ. γ', τχ. 16, Ιούλιος – Αύγουστος 1974, σσ. 252-255.

Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία του 1940-1950*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2005.

Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, «Τα όρια του ελληνικού φιλελευθερισμού: Το παράδειγμα του Γιώργου Θεοτοκά», *Διαβάζω*, τχ. 137, 12 Φεβρουαρίου 1986, σσ. 37-40.

Κλώνης Κ[λεόβουλος], «Δεν υπάρχουν αξίες σταθερές», *Νέοι Βωμοί*, τχ. 1, Ιανουάριος 1924, σσ. 11-13.

Κόκορης Δημήτρης, *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στον Μεσοπόλεμο 1927-1936*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1999.

Κορδάτος Γιάννης, «Κώστα Παρορίτη: Οι δύο δρόμοι», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 24-25.

Κοσμίδης Ιω. Χ., «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ. 152, 15 Απριλίου 1933, σ. 445.

Κοτζιά Ελισάβετ, *Ιδέες και Αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2006.

Koritschoner Franz, «Bela Uitz: The Luddite Movement», *Αβγή*, τχ. 7, Οκτώβρης 1924, σσ. 159-161.

Koritschoner Franz, «Bela Uitz: The Luddite Movement», *International Press Correspondence*, τ. 4, τχ. 29, 15 Μαΐου 1924, σ. 292.

Λαδογιάννη Γεωργία, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον μεσοπόλεμο. Η παρέμβαση του περιοδικού 'Ίδέα'*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2007.

Λένιν Β. Ι., *Άπαντα. Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, τ. 18, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2011.

Λένιν Β. Ι., *Για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, μετάφραση Αλέξανδρος Αυγερινός, Αθήνα, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, 1973.

Λούκατς Γκέοργκ, *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό*, μετάφραση Τίτος Πατρίκιος, Αθήνα, Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1957.

London Charmian, *The book of Jack London*, τ. 1-2, ΗΠΑ, The Century Company, 1921.

London Jack, *Τι σημαίνει για μένα η ζωή. Πώς έγινα σοσιαλιστής*, μετάφραση Κατερίνα Σχινά, Αθήνα, Εκδόσεις Ποταμός, 2010.

Μαλτέζος Θεμ. Γεώργιος, *Η τέχνη στο πλαίσιο του ιστορικού υλισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Παρνασσός, 1929.

Μενεάλου-Trabalza Ελισάβετ, *Η υποδοχή του ιταλικού φουτουρισμού στην Ελλάδα. Κρίσεις και επιδράσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2021.

Μητσοπούλου Αναστασία, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20^ο αιώνα»*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επίκεντρο, 2014.

Μίκλος Κουν, *Μπουχάριν. Από την ηγεσία των μπολσεβίκων στο εκτελεστικό απόσπασμα*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2007.

Μπουχάριν Νικολάι, *Μπουχάριν: Θεωρία του ιστορικού υλισμού*, μετάφραση Φίλιππος Ορφανός [=Παντελής Πουλιόπουλος], Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά, 1927.

Mally Lynn, *Culture of the future. The proletkult movement in Revolutionary Russia*, ΗΠΑ, University of California Press, 1990.

Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. 3, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1993.

Ντουνιά Χριστίνα, *Αργοναύτες και σύντροφοι. Όψεις του λογοτεχνικού πεδίου στη δεκαετία του '30*, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2021.

Ντουνιά Χριστίνα, *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000.

Ντουνιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτης, 1996.

Ντουνιά Χριστίνα, «Περί αλητισμού», *Το Δέντρο*, τχ. 33 – 34, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1987, σσ. 66-69.

Ντουνιά Χριστίνα, «Το πρόβλημα της προλεταριακής τέχνης στα αριστερά περιοδικά του μεσοπολέμου», *Η Αριστερά σήμερα*, τχ. 6, Απρίλιος 1984, σσ. 52-56.

Ξ[ενόπουλος] Γρ[ηγόριος], «Δυο λόγια ίσως περιττά», *Νέα Εστία*, τχ. 147, 1 Φεβρουαρίου 1933, σ. 164.

Ξ[ενόπουλος] [Γρηγόριος], «Είναι συζήτησις;», *Νέα Εστία*, τχ. 31, 1 Απριλίου 1928, σ. 326.

Ξενόπουλος Γρηγ[όριος], «Η αστική λογοτεχνία», *Παντογνώστης*, τχ. 2, 31 Δεκεμβρίου 1921, σσ. 27-28.

Ξ[ενόπουλος] [Γρηγόριος], «Οι συγγραφείς της άρχουσας τάξης», *Νέα Εστία*, τχ. 29, 1 Μαρτίου 1928, σ. 231.

Ξενόπουλος Γρηγόριος, *Στάχνα και παπαρούνες*, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1923.

Π[ανσέληνος] Ι. Α[σημάκης], «Καβάφης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 5, Μάιος 1933, σ. 157.

Πανσέληνος Ασημάκης, *Τότε που ζούσαμε*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, 1974.

Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Ο Γ. Θεοτοκάς την εποχή των άκρων», *Νέα Εστία*, τχ. 1784, Δεκέμβριος 2005, σσ. 976-984.

Παπαλεοντίου Λευτέρης, «Άγνωστα νεανικά κείμενα του Αιμ. Χουρμούζιου», *Μικροφιλογολικά Τετράδια*, τχ. 15, Άνοιξη 2014, σσ. 3-7.

Παπαλεοντίου Λευτέρης, «Το λογοτεχνικό περιοδικό *Αβγή* (Λεμεσός 1924-1925): Λογοτεχνικές, γλωσσικές, ιδεολογικές αναζητήσεις στην Κύπρο του μεσοπολέμου», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο περιοδικός τύπος στον μεσοπόλεμο (26 και 27 Μαρτίου 1999): Επιστημονικό Συμπόσιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίδρυμα Μωραΐτη, 2001, σσ. 181-198.

Παππάς Φίλιππος, «Μετάφραση, Ιδεολογία, Αριστερά (1901-1950)», στο Έλια Παπαστάθη (επιμ.), *Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας: μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Μνήμη Ξενοφώντα Α. Κοκόλη*, Πρακτικά ΙΔ' διεθνούς επιστημονικής συνάντησης του τομέα ΜΝΕΣ (27-30 Μαρτίου 2014), Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 603-611.

Παρορίτης Κώστας, «Μπορεί να υπάρξει σοσιαλιστική τέχνη στην Ελλάδα;», *Ερμής*, τχ. 5, Απρίλιος 1927, σσ. 144-145.

Πάτσης Μιχάλης, *Παναΐτ Ιστράτι. Ο σημερινός συγγραφέας. Ζωή, έργο, ελληνική μοίρα*, Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση, 2019.

Πετσάλης-Διομήδης Θανάσης, *Διαφάνειες*, τ. 2, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1985.

Π[ετσάλης] Θ[ανάσης], «*Βροχή*», *Καθημερινή*, 8 Νοεμβρίου 1937.

Πικραμένου-Βάρφη Δήμητρα, *Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης: Η «πνευματική οδοιπορία» του και «Οι Μαυρόλυκοι*», Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1986.

Πιλαβάκης Κώστας, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λευκωσία, Εκδόσεις Ονήσιλος, 1997.

Πλεχάνωφ Γκεόργκι, *Αισθητική*, μετάφραση Τάσος Βουρνάς, Αθήνα, Εκδόσεις Αναγνωστίδης, 1954.

Πλήσης Κυριάκος, «Μερικές όψεις του δοκιμιογραφικού έργου του Χουρμούζιου», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 20, Οκτώβριος 1983, σσ. 150-155.

Πικρός Πέτρος, «Προλεταριακή τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες», *Ριζοσπάστης*, 13 Μαΐου 1927.

Πικρός Πέτρος, «Προλεταριακή τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες II», *Ριζοσπάστης*, 14 Μαΐου 1927.

Πικρός Πέτρος, «Στρατή Μυριβήλη: *Διηγήματα*», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 5, Μάιος 1928, σσ. 155-156.

Πικρός Πέτρος, *Τουμπεκί*, Αθήνα, Εκδόσεις Άγρα, 2010.

Πορφυρογένη-Χατζιδάκη Φούλα, «Αρκάδιου, *Κρίσις...*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 6, Μάρτιος 1935, σ. 150.

Π[ορφυρογένη] Φ[ούλα], «Μ. Καραγάτση, *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν*», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 12, Δεκέμβριος 1933, σ. 396.

Προκοπάκη Χρύσα, «Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης», *Μανδραγόρας*, τχ. 6-7, Ιανουάριος-Ιούνιος 1995, σσ. 179-186.

Paul G. A., *Η λενινιστική θεωρία της αντίληψης*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Μάριος Μαρκίδης, Αθήνα, Εκδόσεις Έρασμος, 1984.

Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Αρκάδιου Λευκού, *Κρίσις...*», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 19, Ιούλιος 1956, σσ. 69-70.

Ρώτας Βασίλης, «Κ. Γ. Καρυωτάκη: *Ελεγεία και Σάτιρες*», *Ελληνικά Γράμματα*, τ. β', τχ. 5, 15 Φεβρουαρίου 1928, σσ. 182-184.

Σαραντίδη Αθηνά, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, τχ. 150, 15 Μαρτίου 1933, σ. 331.

Σαχίνης Απόστολος, *Ο Παλαμάς και η κριτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1994.

Σεφέρης Γιώργος, *Δοκιμές*, Αθήνα, Εκδόσεις Φέξη, 1961.

Σεχοπούλου Μαρία, «Ο αντίκτυπος της πολιτικής ζωής στο Εθνικό Θέατρο: Η περίπτωση της Δευτέρας Σκηνής του Αιμίλιου Χουρμούζιου», στο Αλεξία Αλτουβά - Καίτη Διαμαντάκου (επιμ.), «*Θέατρο και Δημοκρατία*». Πρακτικά Ε' Πανελλήνιου Θεατρολογικού Συνεδρίου αφιερωμένου στον Βάλτερ Πούχνερ, με αφορμή τη συμπλήρωση 40 χρόνων από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας (Αθήνα, 5-8 Νοεμβρίου 2014), τ. Β', Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2018, σσ. 515-526.

Σούτσιου Τσιπριάν – Λουκρέτσιους Ν, *Στα βήματα των ρουμάνων συγγραφέων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σταμούλη, 2018.

Σταύρου Πάτροκλος, «Νίκος Καζαντζάκης και Αιμίλιος Χουρμούζιος – Μια γνήσια πνευματική φιλία. Εκατόν πενήντα περίπου ανέκδοτες επιστολές Καζαντζάκη προς Χουρμούζιο», *Η Λέξη*, τχ. 85-86, Ιούνιος – Αύγουστος 1989, σσ. 530-533.

Stern Ludmila, *Western intellectuals and the Soviet Union 1920-40. From red square to the left bank*, Αγγλία, Εκδόσεις Routledge, 2007.

Τζιόβας Δημήτρης, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2011.

Τρότσκι Λέον, *Λογοτεχνία και επανάσταση*, μετάφραση Μιχάλης Λίλλης, Αθήνα, Εκδόσεις Παρασκήνιο, 2003.

Τσιρόπουλος Κώστας, «Μια ιδεολογική περιπέτεια. Η ‘περιπέτεια συνειδήσεως’ του Αιμ. Χουρμούζιου», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου, Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 20, Οκτώβριος 1983, σσ. 175-185.

Τσιρόπουλος Κώστας, *Οι προλαλήσαντες. Μελετήματα για φυσιογνωμίες του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις των Φύλων, 1979.

Τσούρας Νίκος, «Αιμίλιος Χουρμούζιος. Το πάθος της κριτικής και του θεάτρου», *Νέα Εστία*, τχ. 1609, 15 Ιουλίου 1994, σσ. 926-927.

Thorp Willard, «American writers on the Left», στο Thomas D. Bassett (επιμ.), *Socialism and American life*, τ. 1, ΗΠΑ, Princeton University Press, 2016, σσ. 599-620.

Φιλύρας Ρώμος, *Άπαντα: έμμετρα και πεζά*, κριτική εισαγωγή Αιμίλιου Χουρμούζιου, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστης, 1939.

Φιλύρας Ρώμος, *Η ζωή μου εις το Δρομοκαϊτειον και άλλα αυτοβιογραφικά*, φιλολογική επιμέλεια-πρόλογος-επιλεγόμενα Γιάννης Παπακώστας, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτης, 2007.

Φραγκόπουλος Δ. Θ[εόφιλος], «Ο Χουρμούζιος όπως τον γνώρισα και ως δοκιμιογράφος», *Νέα Εστία*, τχ. 1609, 15 Ιουλίου 1994, σ. 920.

Φραγκούδης Τάκης, *Η παλιότερη Λεμεσός κι οι άνθρωποί της*, Αθήνα, 1966.

Χρυσάνθης Κύπρος, «Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος στην Κυπριακή του εποχή», *Κριτικά φύλλα*, τ. γ', τχ. 16, Ιούλιος – Αύγουστος 1974, σσ. 288-290.